

ORD & SAG 19

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
marts 2000

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
på HF-trykkeriet, Aarhus Universitet

INDHOLD:

Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Ove Rasmussen: Boller på suppen – arvegods og indlån	5
Peter Michaelsen: Daldøs og Sakku – to gamle nordiske spil	15
Marinus Poulsen: Te Mar'ken i Holsbrow'	29
Viggo Sørensen: Når solen er syg eller klemmes af ulve	43
Inger Schoonderbeek: Windet met opragte finger och eed – (Anmeldelse)	55
Har man virkelig sagt sådan?	indersiden af omslaget

Undskyld forsinkelsen!

Nu er det i næsten to årtier lykkedes at udsende Ord & Sag som en jule- og nytårshilsen. I 1999 mislykkedes det – uforudseeligt. Et planlagt temanummer om Jysk Ordbog på Internettet måtte udskydes pga. tekniske forsinkelser; sent måtte vi sadle om og satse på et “normalt” Ord & Sag. Skønt dette udkommer langt ind i det ny millennium, har vi fastholdt dateringen 1999 – for at markere, at vi til december vender tilbage til den gamle praksis med udsendelse af årgang 2000.

De fleste artikler i dette hæfte er skrevet af personer, vore faste læsere kender i forvejen. Det gælder redaktørerne Ove Rasmussen og Viggo Sørensen, instituttets ph.d.-stipendiat Inger Schoonderbeek samt sognepræst og spilhistoriker Peter Michaelsen. Undtagelsen er Marinus Poulsen, en afdød dialektforfatter, som vi synes læserne fortjener at møde – i lighed med sidste års Aage Sørensen.

Som vanligt gives også et eksempel på besvarelsen af de mange forespørgsler, instituttet får om jyske ord og jysk sprogbrug. Vi er overbevist om, at dette “brevkassesvar”, de ovennævnte artikler samt den årlige beretning om arbejde og planer med Jysk Ordbog tilsammen favner så bredt, at læsere med vidt forskellige interesser inden for vort arbejdsfelt vil finde det foreliggende hæfte læseværdigt.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Som nævnt i beretningen sidste år satsede vi på i løbet af 1999 at gøre de redigerede afsnit af Jysk Ordbog tilgængelige på Internet, og en meget stor del af vor arbejdskraft har i årets løb været sat ind på at løse den opgave. Desværre er selve udviklingsarbejdet, der varetages af UNI·C, blevet en del forsinket. Men det forberedende arbejde med tilretning af tekst og gentegning af alle dialektgeografiske kort, som skulle varetages af instituttet, er afsluttet.

I forbindelse med tekstrevisionen er der i afsnittet A - D blevet indarbejdet et stort materiale, som var tilkommet, siden disse bogstaver blev redigeret. Det supplerende materiale har i flere tilfælde også gjort det nødvendigt at revidere og supplere de tilhørende kort. Hele afsnittet A - F (omfattende ca. 3800 spalter, 300 udtalekort i helsidesformat og 1426 udbredelseskort i spalteformat) er nu afleveret til UNI·C til viderebefordring ud på nettet. Det er vort håb, at denne del af ordbogen i løbet af foråret 2000 vil være tilgængelig på nettet under adressen www.jyskordbog.dk

I tilknytning til publiceringen på nettet er der udarbejdet en hjemmeside for ordbogen, hvor der på ca. 30 sider gives en orientering om ordbogsartiklernes opbygning, ordbogens kilder og dens historie.

Redaktionsarbejdet er blevet videreført sideløbende med ovenstående og er nu nået ind i bogstav G. Der er i alt redigeret 205 spalter og udarbejdet 23 udtalekort samt 92 udbredelseskort.

I tilknytning til redaktionsarbejdet udnyttes relevant spørgeliste-materiale. Besvarelser af 118 spørgsmål (i gennemsnit besvaret af ca. 800 meddelere) er udskrevet i database; på grundlag heraf er der fremstillet godt 400 dialektgeografiske arbejdskort (som er det vigtigste

grundlag for redegørelse for de dialektale fænomeners geografiske udbredelse).

Ordbogskartoteket har haft en tilvækst på godt 3000 sedler udskrevet fra spørgelistebevarelsen, indsendte optegnelser og værker indgået i vort bibliotek.

Alle vore båndoptagelser er nu overført til CD. Samlingen omfatter i alt ca. 1150 CD'er, som vi håber er langtidsholdbare – i modsætning til flere af de ældre plastikbånd, hvor lyd kvaliteten med årene forringes.

Også for instituttet er der i år udarbejdet en omfattende hjemmeside (svarende til ca. 40 tryksider). Den findes på: www.hum.au.dk/jysk. Her kan man finde en orientering om instituttets historie, finansieringen og ordbogsarbejdet gennem årene. Et andet "kapitel" giver orientering om instituttets samlinger (ordbogskartoteket, spørgelistesamlingen og båndsamlingen). Under ordbogskartoteket kan man læse om og se prøver på de mange forskellige kilder, der danner grundlag for Jysk Ordbog; under spørgelistesamlingen vil man finde kort over meddelere og eksempler på dialektgeografiske kort; under båndsamlingen redegøres for samlingens tilblivelse (med tilhørende kort over optagelserne), og der er herfra link til en række lydprøver med kommentarer. Hjemmesiden rundes af med link til Jysk Ordbog, en oversigt over indholdet af tidsskrifterne Sprog og Kultur samt Ord & Sag, begge udgivet af instituttet. Endelig kan man afprøve sine jysk-kundskaber ved afkrydsning på en "tipskupon".

Instituttet har besvaret et stort antal forespørgsler fra såvel enkeltpersoner som institutioner og aviser. I en række tilfælde har vi fremstillet CD-kopi af ældre båndoptagelser til indtaleres pårørende. Flere hold dansk-studerende er blevet orienteret om instituttets arbejde og samlinger. Enkelte danskstuderende og lingvistikstuderende fra Handelshøjskolen er blevet vejledt af instituttets medarbejdere i forb. med udarbejdelse af afløsningsopgaver.

Ud over de ordinære driftsmidler har vi i år med tak modtaget følgende bevilling:

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 110.000 til publicering af Jysk Ordbog på Internettet.

Ove Rasmussen:

Boller på suppen

– arvegods og indlån

I 1999 var dansk presse og den danske befolkning i en periode meget optaget af en for danskere fremmedartet hovedbeklædning, de muslimske kvinders tørklæde, der af nogle næsten blev opfattet som et symbol på en trussel mod dansk kultur. Dette kan forekomme mærkeligt, når man betænker, at vi ellers ikke har været tilbageholdende med at efterabe andre på beklædningskulturens område og har indlånt stribevis af beklædningsgenstande og med dem de fremmede betegnelser for dem: knickers, plusfours, spencer, pull-over, smoking, sweater, sweat-shirt, T-shirt, shorts, tights, body-stocking, hotpants for blot at nævne nogle – ja selv bukser har vi lånt (fra plattysk) om end det er længe siden.

Meget bedre står det ikke til på et andet kulturområde. Det er en velkendt sag, at dansk madkultur i 1900-tallet ændredes radikalt gennem mangfoldige påvirkninger udefra, og at dansk sprog dermed blev beriget med et stort antal fremmedord i form af navne på madretter og madingredienser. Fra begyndelsen af århundredet kan nævnes et ord som *fromage* (indlånt fra fransk, hvor ordet ganske vist betyder ost), *cornflakes* (indlånt fra engelsk ca. 1925), og fra sidste del af århundredet fx *feta* (indlånt fra græsk). Men indlån har fundet sted til alle tider. Fra 1500-tallet fx ord som *postej* og *sylte* (indlånt fra eller via nederlandsk), i middelalderen fx *sukker* (længst tilbage fra arabisk!), *persille*, *purløg* og mange flere.

Selv betegnelsen for en af hovedingredienserne i danskernes kost siden 1700-tallet, kartofflen, er indlånt. Ordet *kartoffel*, der blev den

sejrende betegnelse for den nye rodfrugt, lånte vi fra tysk – en tid konkurrerede ordet med *jordæble* (et oversættelseslån fra tysk *erdapfel*, der igen er et oversættelseslån fra franskmændenes *pomme de terre*), og med *patat*, *patet*, *potet* (det sidste formentlig fra engelsk). I vestjysk har man åbenbart på et tidspunkt kendt alle 3 betegnelser, for her hed det sig, at man “*fæk potæter te dåwer, kartofler te unden å jordævler te næ'ter få æ't å fo potæter tre gång om æ daw*”¹ (= fik poteter til davre (dvs. morgenmad), kartofler til onden (dvs. middagsmad) og jordæbler til nadver (dvs. aftensmad) for ikke at få poteter tre gange om dagen).

Ja faktisk har indlånene været så mange, at der kun findes få hjemlige betegnelser for madretter, madurter, krydderier etc. Men et er, at vi fra udlandet inspireres til nye retter etc. og også indlåner betegnelser for disse. Noget andet er, at vi indlåner nye betegnelser for gamle velkendte retter etc., hvad vi i det følgende skal se eksempler på.

Langt op i tiden bestod hovedernæringen for menigmand herhjemme af *grød* og *brød* – og i den udstrækning det var muligt af *kød* og *fisk*, ord, der alle er af hjemlig oprindelse. H. P. Hansen² beretter, at der i Vestjylland, før kartofler blev en del af den daglige kost, “*var adskillige steder, hvor man fik grød tre gange om dagen. Af rugmel, ... lavede man mjöl·grø'r, af boghvede bo·ggrø'r, og af hele byggryn, der blev kogt i kærnemælk, kogte man su·grø'r. ... Denne surgrød var en stående nadverret i de fleste hjem endnu i begyndelsen af vort århundrede*”.

Tidligt har man også anvendt kogevandet fra tilberedningen af fisk og kød. De ældste betegnelser for dette er *sod* og *spad*. Det første er dannet af *syde* = koge, endnu kendt i udtrykket “give råt for usødet” altså egtl. “give råt for ukogt”, dvs. “give igen med samme mønt”. I jysk er *sod* kun overleveret sporadisk, især i ældre østjyske kilder. I rigsmål forekommer ordet endnu hos Oehlenschläger og Grundtvig, men nu er det jo helt forældet.

På samme måde er det gået med *spad*, der ligesom *sod* er af hjemlig oprindelse og kendt i oldnordisk. Ordet karakteriseres i Ordbog over det danske Sprog som dialektalt. I Jylland har det været velkendt

¹ Jens Kristian Kjelgaard Lings: Haunstrup. En landsby vokser op på heden. 1997 s. 46.

² Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening. Hundrede Aar. 1960 s. 127.

i sønderjysk syd for en linje Haderslev - Ribe, og det er spredt afhjernet i tilgrænsende egne af sydjysk; desuden er det optegnet på Samsø og fra egnen nord for Horsens Fjord. Men allerede omkring 1850 er ordet iflg. flere optegnelser på vej ud af dialekten. Flere optegnere angiver, at ordet især har været brugt om tynd (saltet) suppe. Ordet er beslægtet med udsagnsordet at *spæde*; så måske har det oprindeligt kun været anvendt om tynd suppe, der er spædet godt op med vand, jf. den ironiske talemåde: *de ær æn grom' spaj, få de æ halvt van' å halvt a æ kælj* = det er en grum (dvs. god) suppe, for den er halvt af vand og halvt af brønden.

Men nu er både *sod* og *spad* gået af brug og erstattet af *suppe*. Det antages, at dette ord er indlånt fra middelnedertysk *soppe*, *suppe*, formentlig i 1500-tallet. Det er næppe muligt at afgøre, hvor almindeligt det har været at spise suppe i middelalderen³, men senere er suppe i forskellige afskygninger jo blevet en velkendt ret. Kødssuppe kogt på fersk kød har dog ikke været hverdagsmad, alene af den grund, at man kun havde fersk kød, når der blev slagtet. I kilderne til Jysk Ordbog oplyses det da også gang på gang, at suppe var festmad, som kun blev serveret til bryllupper, begravelser, jul og andre højtider.

Man har formentlig de fleste steder sat pris på en god fed suppe, jf. denne optegnelse fra Thy: *æ tøjw'æs et dær æ krenlæ po æ so'p, de æ no sempæl sla'twærk* (= jeg synes ikke, der er kringler (dvs. fedtperler) på suppen, det er noget simpelt slatteværk). I samme retning peger denne talemåde fra Østjylland: *“de smaqað aw fow'l”, så' kjælinæn, hun koqt sop po dæn gre'n, ska·ðæn håð sat po* (= “det smager af fugl”, sagde kællingen, hun kogte suppe på den gren, skaden havde siddet på).

Til kødsuppen hørte der boller af forskellig art: melboller, kødboller og nogle steder brødboller. I Østjylland blev et *“fest- eller sørgemåltid uden suppe med tre slags boller ... omtalt ilde i folkemunde”*.⁴ Bollerne var vist overalt større end i dag, flere steder så store som hønseæg. Brødbollerne kunne fremstilles på forskellig måde. Navnet skyldes, at der i dejen indgik revet brød. Oftest har man anvendt tørt hvedebrød. En særlig fremstillingsmåde er skildret af H. P. Hansen⁵: *Først bagte man af sigtemel en pølse ... der blev bøjet som i u-form, skåret i små*

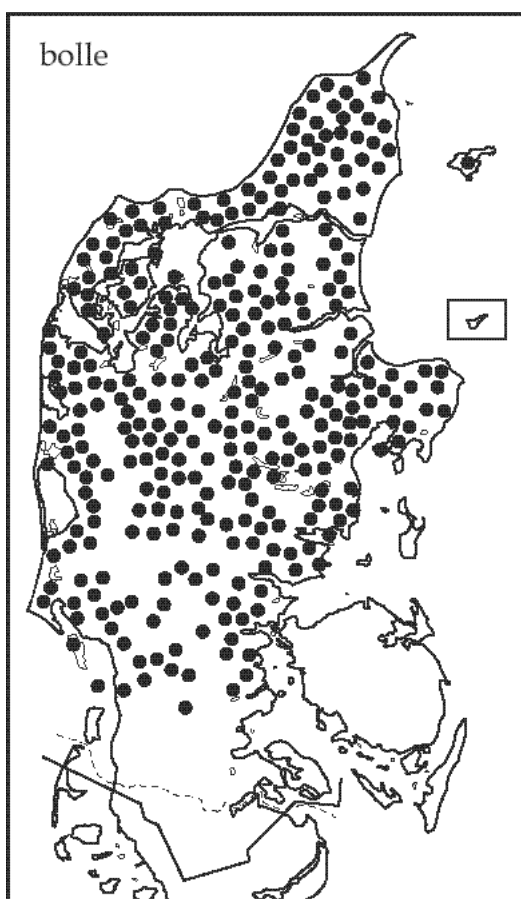
³ Jf. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. XXVII s. 438f.

⁴ Erik Koed Westergaard: Danske egnsretter. 1974 s. 178.

⁵ Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening. Hundrede Aar. 1960 s. 128.

stykker og bagt igen ... Disse stykker blev knust, æltet op med fløde, smør og æg, og så blev dejen lavet i boller, der blev kogt. En helt anden fremstillingsmåde har åbenbart været anvendt i Sønderjylland.⁶

Bollerne er vel normalt blevet formet med en ske. Men helt så hygiejnisk gik det ikke altid til. Om fremstilling af kødboller beretter H. P. Hansen⁷ fra egnen sydvest for Holstebro: “Med fire Fingre tog Kogekonen en passende Kødmasse, som hun rullede lidt i Haanden, hvorpaa hun puttede Klumpen i Munden (det var for at give Bollen en smuk glat Form!) og saa spyttede hun æ Klø·s (dvs. kødbollen) ud i Suppen og tog fat paa den næste.”

kort 1

i dansk har været i brug i dette århundrede. Eftersom ordet er kommet til os sydfra, ville det være nærliggende at antage, at det var velafhjemlet i sønderjysk. Men som det ses af kort 1 er det kun ganske få meddelere i den allernordligste del af Sønderjylland, der opgiver ordet

Som vi så ovenfor, fandtes der i dialekterne overleveret hjemlige ord for suppe. Vi skal nu se på, om dialekterne også har gemt på hjemlige betegnelser for suppeboller. I 1960 efterlyste vi på en spørgeliste til vore meddelere dialekternes ord for suppeboller, og materialet fra besvarelserne spiller en central rolle i det følgende.

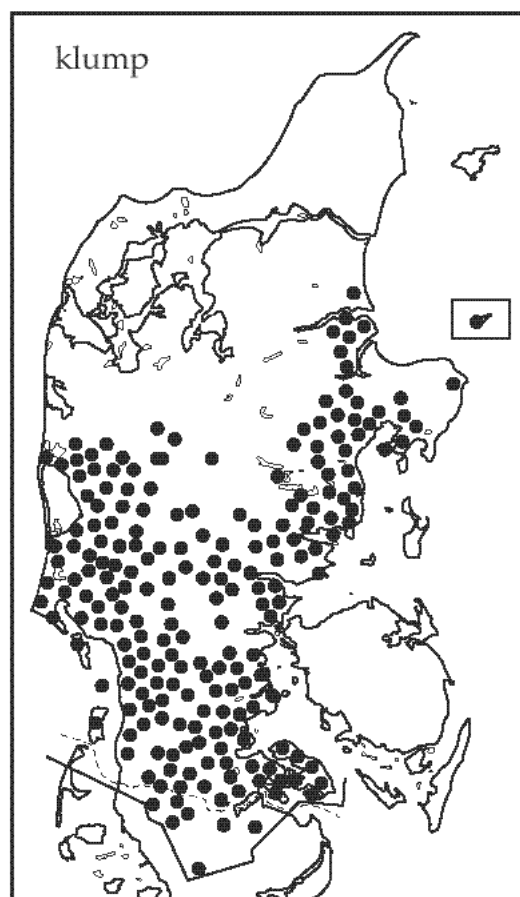
Hvor hjemlig den nu gængse betegnelse *bolle* end forekommer os, så viser det sig, at ordet ligesom *suppe* er indlånt i dansk, formentlig fra tysk eller nedertysk. Det forekommer ikke i Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog (der omfatter sproget i perioden 1300-1700), men er kendt fra 1700-tallet. I svensk er det indlånt i 1600-tallet, så det er vel sandsynligt, at det også

⁶ Erik Koed Westergaard: Danske egnsretter. 1974 s. 32.

⁷ Jf. H. P. Hansen: De gamle fortalte. I. s. 28.

bolle, mens det er tæt afhjemlet i Nørrejylland. Et kortbillede som dette møder os ofte, når der er tale om rigsmålsord. I sådanne tilfælde opfatter de sønderjyske meddelere åbenbart oftere end de nørrejske rigsmålsbetegnelse som ‘fremmed’ (selv om den naturligvis er velkendt) og opgiver spontant kun den dialektale betegnelse, når en sådan findes. Det geografiske billede tyder altså ikke på, at sønderjyderne har været importører af ordet; sandsynligvis er det via rigsmål blevet den fællesdanske betegnelse, som sønderjyderne altså har vist sig ganske resistente overfor.

Nu vil man så nok antage, at sønderjyderne har bevaret et gammelt nordisk ord for bollerne. Kort 2 viser udbredelsen af den dominerende dialektale gløse i Sønderjylland: *klump*. Men også dette ord antages at være indlånt sydfra, fra nedertysk *klump*. I rigsmål er det formentlig indlånt i 1500-tallet eller 1600-tallet. I betydningen ‘suppebolle’ er det registreret i C. Molbechs Dansk Ordbog fra 1833 og må på det tidspunkt være accepteret som en rigsmålsgløse.⁸ Der er næppe grund til at tro, at rigsmålet har lånt ordet fra sønderjysk, og med den geografiske udbredelse af ordets brug i denne betydning i jysk, er det naturligt at gå ud fra, at sønderjyderne i dette tilfælde selv har været importører. Ordet har altså med stor sandsynlighed haft en dobbelt indfaldsvej i dansk.

kort 2

Som det ses på kort 2, er ordet i betydningen suppebolle trængt langt op i Jylland. I artiklen “Hvor går grænsen for tyske låneords indtrængen i jysk?”⁹ har Magda Nyberg vist, at de indlånte ord i nogle tilfælde rykker frem til en linje Lemvig-Horsens. At *klump* er blevet

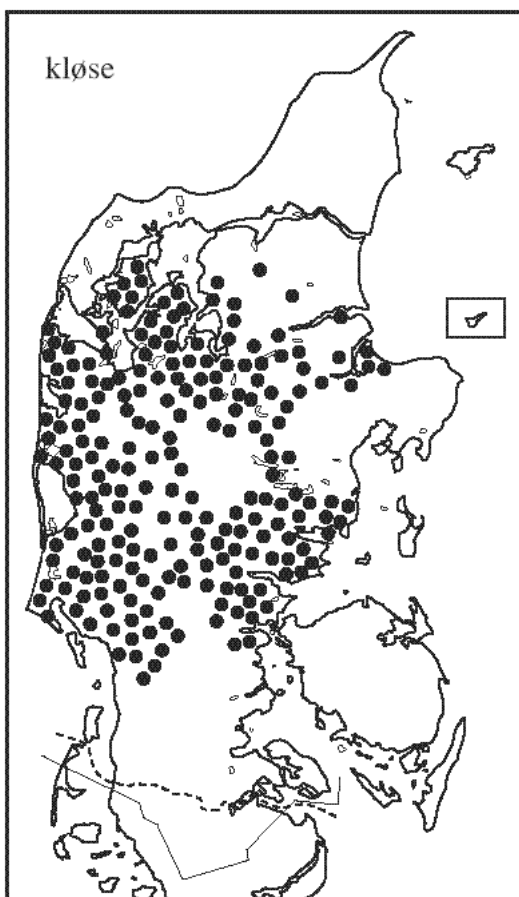
⁸ Omvendt er ordet ikke medtaget i C. Molbechs Dansk Dialect-Lexikon 1841, hvor kun gløser og betydninger afvigende fra rigsmål er registreret.

⁹ Ord & Sag. 1985 s. 6ff. (kort side 12).

almindeligt i østjysk også nord for Horsens er altså mindre typisk og kan måske skyldes, at ordet her har været hjulpet på vej af, at det har været anvendt i ældre rigsmål.

Før vi helt forlader det sønderjyske område, skal det lige nævnes, at vi fra Åbenrå og nabosognene Løjt og Rise har fået opgivet en afvigende betegnelse, skrevet *klytgen*, *klytchen*. Den sidste stavemåde leder uden videre tanken hen på, at der igen må være tale om et indlån fra tysk; ordet genfindes da også i nedertysk i formen *klütjen*¹⁰, en diminutiv form til flertalsformen *Klüten* (af ental *Klut*) bl.a. med betydningen melbolle. At det er flertalsformen, der danner basis for diminutivformen er ikke sært, for normalt optræder suppeboller jo i flertal.

Endnu engang blev vi altså skuffede, hvis vi havde håbet at finde hjemlige bollenavne.

kort 3

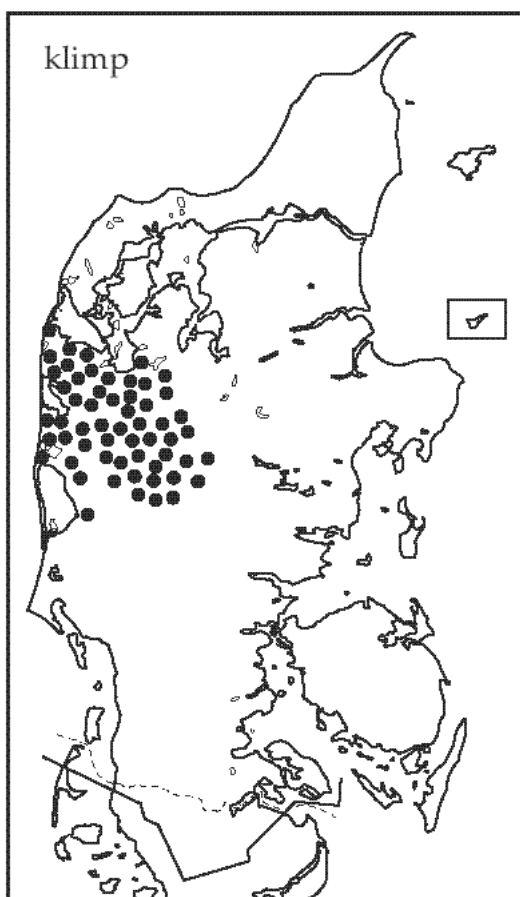
Men lad os nu lade blikket glide mod nord. Allerede i Sydjylland møder vi en ny glose, *kløse*, der i et stort område (se kort 3) optræder side om side med *klump*, men som desuden er almindelig nord for *klump*-området, mod øst helt op til Mariager Fjord, og mod vest inklusive Mors, Salling og det syd for liggende midtjyske Fjends; sporadisk er ordet også afhjemlet fra det sydvestlige Himmerland. Men atter skuffes vi i vor søgen efter hjemligt sprogods, og igen er det en tysk flertalsform *Klösse* (af ental *Kloss*), der er importeret. I det nordøstlige Sønderjylland forekommer desuden i 4 sogne en diminutiv-afledning *klyskjen* (svarende til tysk *Klösschen*).¹¹

¹⁰ Jf. Otto Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch.III s. 195.

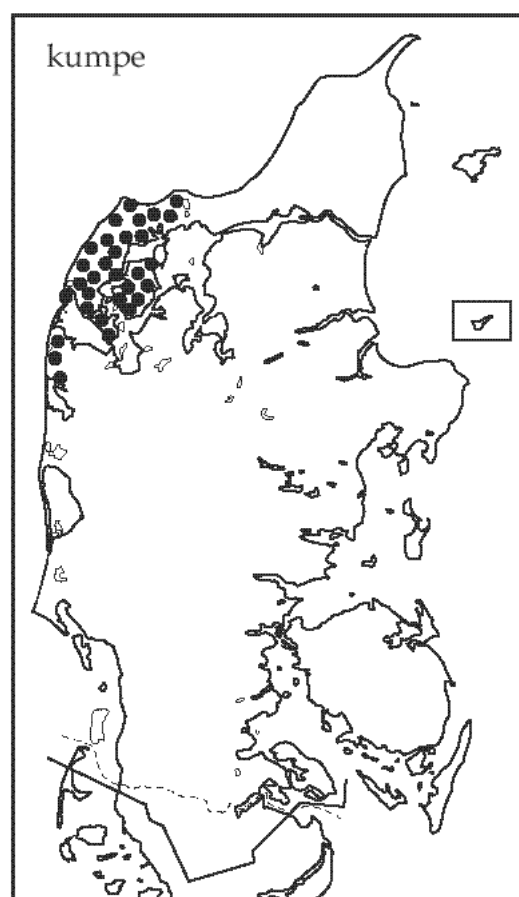
¹¹ Ordet kan også tænkes dannet ved sammenblanding af *kløse* og *klütjen*.

Om *kløse* eller *klump* kom først i det store syd- og midtjyske område, der nu har begge ord, kan næppe afgøres. Hvis to betegnelser findes side om side i et område, vil der oftest ske en betydningsudspaltning, og det synes også at være tilfældet her. Mange meddelere oplyser, at *klump* fortrinsvis bruges om melboller, *kløse* om kødboller, færre at det forholder sig omvendt. I sønderjysk bruges *klump* om såvel kød- som melboller, og ønsker man nærmere at angive arten, anvendes sammensætningerne *kødklump* hhv. *melklump*.

I en stor del af Hardsyssel (området mellem Skjern Å og Limfjorden) anvendes ved siden af *kløse* også betegnelsen en *klimp*¹² (se kort 4). Her er betydningsfeltet delt, så at *kløse* betegner kødbolle og *klimp*

kort 4

kort 5

melbolle. Først her møder vi endelig en hjemlig glose, kendt fra gammeldansk i formen *klemp* og fra oldnordisk i formen *kleppr* (idet *-mp* her er assimileret til *-pp*).

¹² Ordet er oftest optegnet i flertal [*klem"pær*]; ental er i et par tilfælde ligeledes registreret med vestjysk stød [*klem"p*]; er denne form korrekt bør ordet normaliseres *klimpe*.

Vi bevæger os nu nord for Limfjorden og finder i Thy og på Mors endnu en dialektal betegnelse for melboller, *kumper* (se kort 5). Som det ses af kortet er glosen også opgivet fra 3 sogne lige syd for fjorden, et område hvor vi ofte møder træk af Thy-dialekten. Ifølge enkelte optegnelser anvendes *kumper* om store boller, der ikke bruges i suppe, men serveres i kogt mælk, som blev overstrøet med sukker og kanel. Ordet er også brugt i norske dialekter om boller fremstillet af revet kartoffel og mel; oldnordisk har *kumpr* = klump, kugle. Altså dog endnu et hjemligt nordisk ord.

Tilbage står så Vendsyssel med Han-herrederne, Himmerland og Samsø.

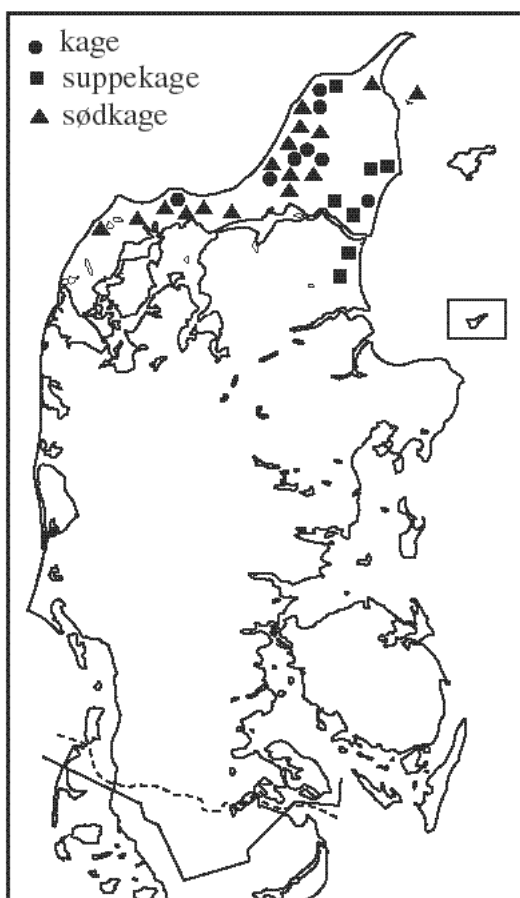
På Samsø kaldes en melbolle for *munk*, mens der ikke er nogen særlig betegnelse for kødboller. Der er her uden tvivl tale om en billedlig brug af ordet, fordi bollen "*minder om en tyk munk(emave)*".¹³ Og vi må konstatere, at vi endnu engang står over for et importeret ord, længst tilbage fra græsk eller latin.

Fra 5 sogne i Børglum herred i Vendsyssel opgives også *munk* som betegnelse for kogte boller, men her er der tale om en særlig art af størrelse som et gåseæg og lavet af byggrynsgrød tilsat krydderier, hakket torskerogn, torskelever og evt. lidt fiskekød. Bollerne, der også kaldtes *duller*, spistes til retten *kroppehoved*, der er beskrevet i Arne Espegaard's Vendsysselsk ordbog.¹⁴

I Vendsyssel (med Han-herrederne) er *bolle* som i det øvrige Nørrejylland velafhjemlet. Men mere spredt forekommer desuden som betegnelse for melboller *kage* eller *sødkage* (udtalt [¹sø₁kaq] eller [¹sø_jkaq] og i det sydøstlige Vendsyssel *suppekage* (se kort 6). Ordet bruges alene om melboller, idet kødboller enten betegnes *boller* eller *kødboller*. I den nordøstlige del af Vendsyssel har vi ikke mange belæg, men ifølge Espegaard's Vendsysselsk ordbog skal ordet være kendt overalt i Vendsyssel. Som det ses, er den vendsysselske betegnelse sprunget over fjorden til et par nabosogne tæt ved østkysten i Him-

¹³ Ordbog over det Danske Sprog.XIV s. 519.

¹⁴ "*Kroppehoveder var en yndet ret bestående af fyldte torskehoveder. Først gjorde man torskehovederne rene og tog gællerne ud; så lavedes en byggrynsgrød, hvori også kom nelliker, peber, salt og sukker, løg samt torskelever, undertiden også rosiner; en teskefuld puttedes i flaben af hvert torskehovede, resten formedes til boller, som kaldtes duller.*" (II s. 205).

kort 6

merland. Det forekommer ofte, og skyldes formentlig, at der ad søvejen har været tæt kontakt mellem fiskere fra de to landsdele.

Med (-)kage er vi igen stødt på et hjemligt ord, kendt fra såvel gammeldansk som oldnordisk. Førsteleddet i *sødkage* er formentlig identisk med det i indledningen nævnte *sod*, der i vendsysselsk er afhjemlet med udtalen [sø] eller [søj]. Ordet kan altså oversættes med 'suppekage', der i det østlige Vendsyssel netop er pendant til det vestlige Vendsyssels *sødkage*.

Vi er nu nået til vejs ende med gennemgangen af de jyske suppebolle-navne og kan gøre resultatet op. Af 8 forskellige betegnelser (eksklusive sammensætninger) kan kun de

3 regnes for hjemlige: *klimp* i det nordlige Vestjylland, *kump* i Thy og på Mors og endelig *kage* i Vendsyssel. Og det sidste er endda kun spredt afhjemlet, så denne betegnelse har formentlig allerede i 1960, da vi udsendte spørgelisten, været på vej ud af vendelbomålet. Påfaldende er det, at de områder, der har hjemlige betegnelser, er yderområder langt fra de sydfra kommende kulturstrømninger.

Selv om man i dialekterne ofte finder fællesnordiske ord, der er gået tabt eller ikke kendes i rigsmålet, må man altså ikke tro, at dialekterne har været lukkede sprog. Og som vi har set, nøjes dialekterne ikke med at bruge rigsmålets indlånte betegnelse (*bolle*), men optræder selv som storimportører. Og selv om der ofte høres advarende røster mod de mange fremmedord, som også indlænes i vor tid, går det sjældent som redaktionen af Dansk Ordbog i 1820 trøstende udtaler: "*slige Ords Borgerret (er) aldrig ret sikker, thi saasnart Trangen til dem bliver*

afhiulpet ved Ord, dannet af Sprogets egen Malm, vil Talebrugen ogsaa snart forandre sig. Saaledes har Haarskiæreren forjaget Friseuren, og Accoucheuren er i Begreb med at vige Pladsen for Fødselshjælperen”.¹⁵

Men ak, hårskæreren sejrede ikke! Og både *suppe* og *boller* har vi ikke alene affundet os med, vi betragter dem helt som vore egne. Meget tyder derfor på, at vi ikke af sproglige grunde behøver at frygte for, at det vi opfatter som dansk kultur skulle smuldre, selv om vi låner både fremmede bollenavne, fremmede beklædningsgenstande og navne på disse. For ingen føler sig vel mindre dansk ved at gå i *bukser* i stedet for *brog*.¹⁶

¹⁵ Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse.III. 1820 s. IX.

¹⁶ Den ældre nordiske betegnelse kendt fra navnet på sagnkongen Regner med tilnavnet Lodbrog, dvs. Regner med de lådne eller hårede bukser.

Peter Michaelsen:

Daldøs og Sakku

- to gamle nordiske spil med fjerne slægtninge

Daldøs-spillet

I debutromanen “Fru Marie Grubbe” fra 1876 - et hovedværk i den danske litteratur - forsøger forfatteren J.P. Jacobsen (1847-1885) at tegne et tidsbillede fra anden halvdel af det 17. århundrede. Naturalismens store danske forfatter gør sig stor umage med at karakterisere romanens personer og miljø på overbevisende måde, bl.a. ved at lægge nogle af dem dialektreplikker i munden. Selv om handlingen i bogen henlægges til herregården Tjele, ca. 15 km nordøst for Viborg, lader J.P. Jacobsen personerne tale de dialekter, han kendte bedst fra sin barndom i Thisted, først og fremmest Thy-Mors-dialekten.¹

Yderligere en tradition har forfatteren lånt fra sin hjemstavn Thy, nemlig det spil, han lader to af bogens hovedpersoner spille i begyndelsen af kap. IX. En regnfuld septemberdag i året 1661 spiller den unge, nygifte Marie *daldøs* med sin mand, Ulrik Frederik Gyldenløve. Mangen læser har sikkert undret sig over, hvad det mon kunne være for et spil. J.P. Jacobsen nævner ganske vist i en fodnote, at *daldøs* var “et brædtspil, der spilledes med brikker og terninger”, men det fortæller jo ikke meget om spillets regler eller udseende. ODS meddeler lidt flere oplysninger: ordet forekommer på bornholmsk i talemåden: *spilla daldōs*, “leve over evne”, samt på jysk, hvor det kendes fra Fanø. *Daldøs* [dal'dø's] spilles på “en *daldøsbræt*” med terninger, mellem to partier, som har forskellig mærkede småpinde i huller på brættet.²

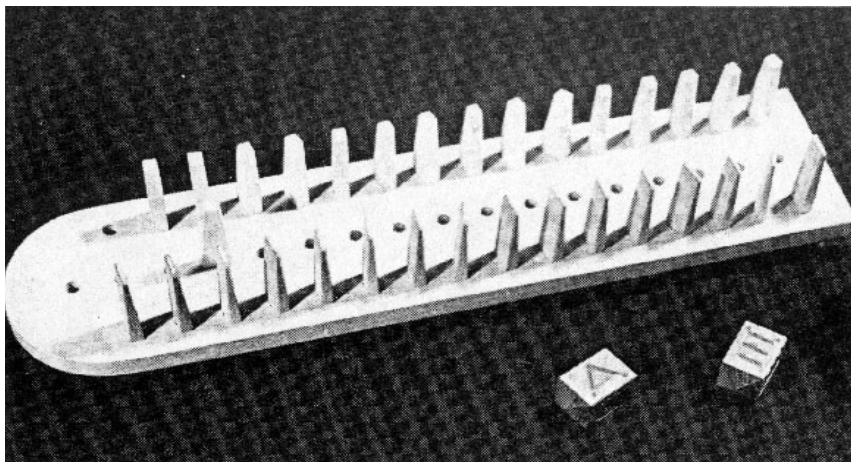
¹ Se Torben Arboe Andersen: *Hylv i grob og hamler i gras det er en lied kongkyren*, Ord & Sag 5, 1985, s. 39-50.

² Ordbog over det Danske Sprog, I-XXVIII, 1919-1956, s. 453. J.C.S. Espersen: Bornholmsk Ordbog, Kbh. 1908, s. 46, desuden: ”slaae stort paa, ”spekkelera sijn eiendom väkk””. H.F. Feilberg: Ordbog over Jyske Almuesmål I, 1886, s. 174.

Når vi ved langt mere om Daldøs-spillet, end hvad ODS meddeler, skyldes det en lille artikel af overretssagfører H. Billeskov Jansen fra 1927.³

Nogen tid forinden havde Billeskov Jansen haft held til at finde det eneste eksemplar af spillet, som er bevaret for eftertiden. Han fandt spillet på den gamle gård "Færgegård" vest for Thisted, beliggende i Vang sogn nær klit og Vesterhav. Her kom J.P. Jacobsen ofte som barn, når han sammen med sine forældre og søskende besøgte en onkel, Thomas Overgaard, som var nabo til ejeren af Færgegård. Daldøs-spillet stod frit fremme til almindelig afbenyttelse i Færgegårds folkestue, og her kan den vordende forfatter have set og prøvet det. Datteren i huset, som ofte var sammen med Jacobsen ved dennes besøg på gården, skænkede på sine gamle dage spillet til Thisted Museum.

Om dette eksemplar vides, at det er skåret af en gammel røgter og fårehyrde på Færgegård, Lars Kaldal. Han var en fortrinlig hosebinder, og forarbejdede med sin kniv brugsgenstande af strandingsgods. Det forklarer, at brættet til Daldøs er af mahogni, mens pindene og terningerne menes at være af teaktræ.

Daldøsspil.
Foto af en kopi,
som tidsskriftet
Skalk har frem-
stillet.

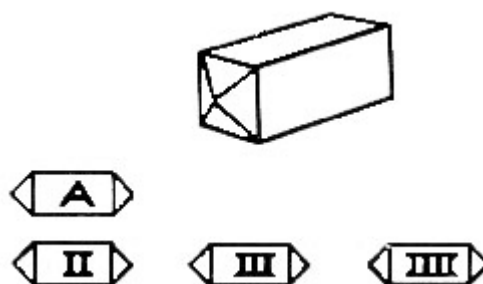
Daldøs-brættet er langstrakt (31 × 8 cm), forsynet med lave fødder og med huller, ordnede i tre rækker. Det har 17 huller i midterrækken, mens der er 16 huller i de to yderste rækker. Som brikker anvendes nogle specielt udformede pinde, 16 til hver spiller. Det ene sæt er kileformede, mens det andet nærmest minder om fladtrykte obelisker. De

³ H. Billeskov Jansen: *Daldøs*, Danske Studier, Kbh. 1927, s. 96-100. Se desuden Jette Kjær: *Terningerne er kastet*, Skalk V, Højbjerg 1975, s. 16-17, Palle Waage Jensen, *Brik- og brætspil*, Kbh. 1977, s.160-162, samt Svend Sørensen og Niels Nielsen: *At bære livet som det er - om J.P. Jacobsens liv og digtning*, Thisted 1997, s. 53.

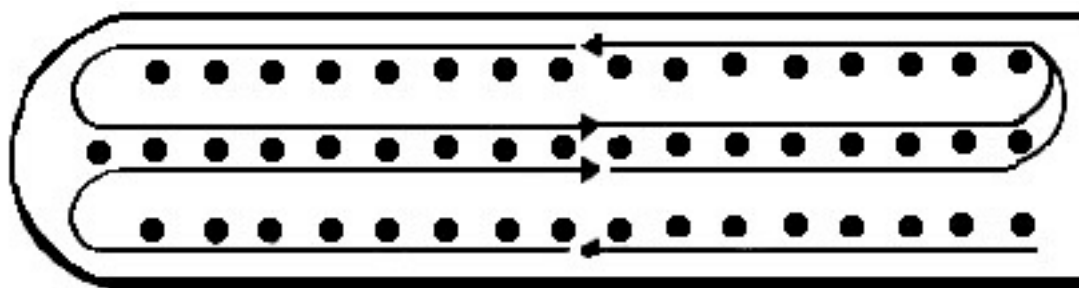
to terninger er ligeledes usædvanlige. De er aflange, og to af endefladerne er formet som små pyramider, så at de kun kan ligge på de fire sider. Disse er mærket A, II, III og IIII. A'et, som har værdien 1, kaldes "dallen".

På baggrund af Billeskov Jansens artikel udformede museumspædagog ved Thisted Museum, Svend Sørensen, i 1973 følgende spilleregler, som ledsagede tidsskriftet Skalks kopiud-

gave af spillet: "Daldøs er et angrebs- og forsvarsspil, hvor det gælder om at slå modstanderens pinde af brættet. De to spillere har brættet mellem sig og hver sin pinderække opstillet i udgangsposition, det vil sige i yderrækken med pindene tværstillet. Terningerne bestemmer, hvor mange pladser man må flytte, og brikken følger ruten, som pilen på skitsen angiver, nemlig ind i midterrækken, videre ind i modstanderens udgangs række, derfra tilbage til midterrækken o.s.v. i et kredsløb, der først ender, når pinden er slået eller spillet er slut.

Terningerne i Daldøsspillet er meget usædvanlige. (Fra P. Waage Jensen: Brik- og brætspil, København 1977).

(Fra Skalk V, 1975)

Der kastes med begge terninger samtidig, og de opnåede værdier kan efter behag bruges på én pind eller deles på to, én for hver terning. Først slår man om, hvem der skal begynde, og her har det højeste kast vundet (dallen tæller som nævnt for 1). Derefter begynder det egentlige spil, som i første omgang drejer sig om at slå en dal; ingen pind må nemlig bringes i spil før den er "fordallet", d.v.s. drejet på langs af brættet og samtidig flyttet én plads frem (dallens værdi). Når det er sket, er brikken fri og kan uden videre flyttes efter terningernes anvisning. Det er vigtigt at udnytte sine daller, så at man hele tiden har kampklare pinde stående parat, men dallen kan også bruges til almin-

deligt træk med en allerede fordallet pind. Slås to daller samtidig, har man ret til et ekstrakast.

Man må ikke springe over sine egne pinde, men nok over modpartens. Hvis man ved flytning af en pind rammer et hul, som optages af en fjendtlig pind er denne, uanset om den er fordallet eller ikke, slået og kan fjernes fra brættet. Det er, som man hurtigt vil opdage, fordelagtigt at have fordallede pinde stående forrest i egen række, hvor de hurtigt kan gå til angreb, når modspillerens brikker rykker ind i midter-rækken, men også pladserne bagest i fjendens rækker er gunstige at besætte.

Hvis begge spillere er enige om det, kan partiet erklæres for uafgjort, men principielt fortsættes der til en af spillerne er slået, d.v.s. har mistet alle sine pinde.”

Til slut gives et par spilleeksempler:

“Falder et kast på II og III, kan man efter behag vælge at flytte én pind 5 pladser frem eller to pinde henholdsvis 2 og 3 pladser. I sidste tilfælde har man mulighed for at slå to fjendtlige pinde, i første kun én.

Et kast på A og II giver følgende muligheder: Man kan 1) fordalle en pind og flytte den 3 pladser frem eller 2) fordalle og flytte 1 frem samtidig med, at man flytter en allerede fordallet pind 2 pladser frem. Men man kan også - som i det første eksempel - bruge værdierne 1 og 2, samlet eller delt, på allerede fordallede pinde.”⁴

For at give læserne et indtryk af Daldøs-spillets særlige stemning, har jeg valgt at citere et afsnit fra Billeskov Jansens artikel: “Jeg kan”, siger han, “bevidne, at spillet er fuldt af spænding, overraskelser, sejre og skuffelser. Den gamle frue (på Færggård), der endnu er en mester i at spille Daldøs, var så elskværdig at demonstrere spillet for os en dag i mit hjem. Efter adskillige sejre over forskellige af familiens medlemmer lykkedes det en af drengene at holde “mandefaldet” på fruens side på højde med sit eget, i den grad, at hver af dem tilsidst kun havde én pind tilbage. Nu gik det over stok og sten på jagt efter hinanden, og terningerne raslede på bordet som ustandselige smeld fra armbrøste. Til sidst endte det med, at fruens “kriger” måtte springe over drengens og kom til at stå inden for skudvidde, og det lykkedes ham at slå det spærende antal og dræbe fruens kriger. Da var der flere gange forgæves

⁴ Spilleregler og andre oplysninger venligst tilsendt af Svend Sørensen.

kaldt til aftensbordet, og den gamle dame tørrede sit ansigt og sagde: Puh ha! Han løb mig ganske svedt!”

Daldøs-spillet kan spores tilbage til ca. 1800. Billeskov Jansen fortæller, at hans nabo, en ældre smedemester (født ca. 1847), meddelte ham, at hans mor havde sagt, at hendes mor igen havde fortalt, at når smedens bedstefar havde spist til aften, sagde han ofte til sin kone: “Ja Mutter, vi skal vel have “en Dalleepind”, før vi gå i seng”.

J.S.C. Espersen (1812-1859) skriver i 1856 om ordet: “kun i talemåden *spilla daldos*.” Man må gå ud fra, at spillet ikke længere har været i brug på Bornholm i hans levetid.

I 1920'erne var spillet stort set ukendt i Thy; det lykkedes ikke Billeskov Jansen at opspore nogen, bortset fra “Færgegård”-børnene, der havde set spillet. J. P. Jacobsen har formodentlig medtaget Daldøs-spillet i “Fru Marie Grubbe”, fordi han syntes, at spillets navn havde en klang af fortid. Det er dog meget tænkeligt, at spillet virkelig daterer sig tilbage til det 17. århundrede. Det komparative materiale i den følgende del af artiklen synes at pege i den retning.

Sakku-spillet

I det nordligste Skandinavien har samerne i århundreder spillet et spil, som på mange punkter minder om Daldøs-spillet.

Sakko eller *sakku*, som det egentlig bør skrives, har været udbredt langs kysten fra Nordreisa i vest (lidt øst for Tromsø) til halvøen Petsamo umiddelbart øst for den norsk-russiske grænse. Også samer lidt længere inde i landet har kendt spillet. Spillesæt kendes fra Karasjok i Finnmarken samt Utsjoki og Inari i det nordligste Finland.⁵

I første halvdel af det 19. århundrede var spillet også kendt i det lule-samiske område i det nordlige Sverige. Komminister Nils Fredrik Björkman, Kvikkjokk, meddelte i 1841, at samerne dér brugte verbet *sakkotet* om at “föra dam”, d.v.s. spille sakko, og at dette foregik på *sakkom-fjällo*, sakko-fjælen/brættet.⁶

⁵ Tak til konservator ved den samiske samling på Norsk Folkemuseum (Oslo), Leif Pareli, for tilsendte katalogoplysninger om fire mere eller mindre komplette sakku-spil på museet. Også tak til kurator Nina Puurunen for oplysninger om et *per'tsaloudi* og et *pirccu-spil*, bevaret på Kulturernes Museum i Helsinki. De forskellige sakku/birco-spil beskrives hos T.I. Itkonen: *Die Spiele, Unterhaltungen und Kraftproben der Lappen*, Journal de la Société Finno-Ougrienne 51, 4, Helsinki 1941, s. 110-114.

⁶ Sigrid Drake: *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet*, Uppsala 1918, s. 290f.

Sakku-spillet, som også undertiden kaldes *Bir'co* (*bir'cuk* = terninger), kan spores tilbage til begyndelsen af det 19. århundrede. Yngvar Mejland meddelte i 1953, at allerede hans farfars far, Nils Olsen, Haukøy i Skjervøy (Nordreisa), kendte spillet fra sin barndom.⁷

Det særlige korslignende *sakku*-tegn på de samiske terninger blev allerede observeret af Schefferus i det 17. århundrede.⁸ Det er rimeligt at antage, at disse *cubi* blev benyttet i Sakku-spillet.

Spillereglerne for Sakku, som det spillede i Finnmarken, blev første gang optegnet af J.A. Friis i 1871.⁹ Sakku blev demonstreret af to samiske piger på den almindelige udstilling for Tromsø Stift i 1870. Kun få af de samer, som besøgte udstillingen, kendte spillet.¹⁰ Omkring 1950 kendtes det endnu i Nordreisa, omend af få. Mejland beskrev denne vestlige variant af spillet, som på flere punkter adskiller sig fra den østligere variant, beskrevet af Friis. Spillesæt fra Petsamo og Inari vidner om, at skolt- og inari-samerne længere mod øst spillede to andre varianter, *Per'tsa*, henholdsvis *Pircco*.

Sakku spilles stadig i Varanger. En overgang var spillet gået af brug, men da der i 1987 på Varanger Samiske Museum blev lavet kopier af et spil fra den samiske samling på Norsk Folkemuseum, Oslo, fik det en renæssance. Det viste sig, at nogle gamle mænd fra området stadig huskede spillet og dets regler. De demonstrerede det for den daværende bestyrer af Varanger Samiske Museum, hvilket resulterede i at lokale unge mennesker lærte sig spillet og tog det i brug.¹¹

Som Daldøs-brættet er Sakku-brættet aflangt. Brættets udformning varierer noget i de forskellige spil. I Nordreisa linjerede man 3 × 13 felter på det, i Inari indridsede man en langsgående midterlinje og 15 tværstreger, i Petsamo 3 × 15 korte streger. Det midterste felt eller streg

⁷ Y. Mejland: *Sakko*, By og Bygd 8, Oslo 1953, s. 175-178.

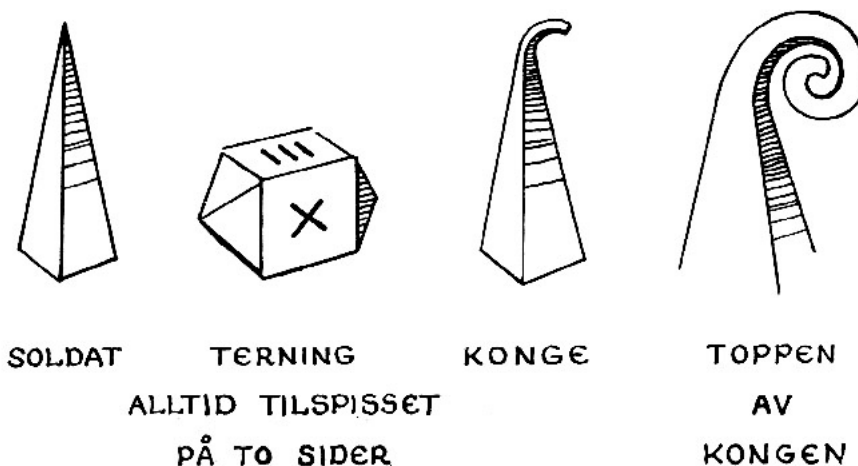
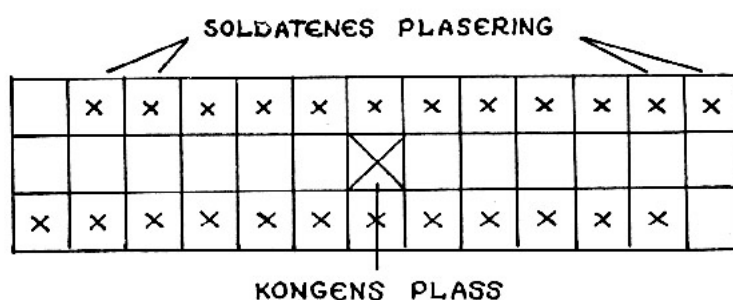
⁸ J. Schefferus: *Laponia*, Francofurti 1673. Der kendes tilsyneladende ingen arkæologiske levn af spillet; se Unn Omberg: *Med terning og tafl i Nord-Norge gjennom 1200 år*, Ottar, 115, Tromsø 1979, s. 26-30.

⁹ J.A. Friis: *Lappisk Mythologi, Eventyr og Folkesagn I*, Christiania (Oslo) 1871, s. 164-167.

¹⁰ *Beretning om den almindelige Udstilling for Tromsø Stift*. Tromsø og Kristiania 1872. Finneafdelingen. Ved Bergenspostens referent, Kand. Blehr, s. 145.

¹¹ Den nuværende bestyrer af Varanger Samiske Museum, Kjersti Schanche, har venligst meddelt disse oplysninger. Hun oplyser desuden, at sakku-spillet også er blevet genoplivet i Kunes i Lebesby kommune (en anden sø-samisk bygd i Finnmarken), hvor man bl.a. har arrangeret en turnering.

er markeret med et kryds eller en stjerne. Som i Daldøs er brikkerne ved spillets begyndelse placeret over for hinanden på de to yderrækker/ved tværlinjernes ender. I midten af den frie midterrække står kongen (*gonagas*). Denne figur er større end de øvrige brikker og pyramideformet. Pyramiden er pyntet med større eller mindre indskæringer i sidekanterne. I Nordreisa trak man pyramidens top ud til en krog, eller forsynede den med en udskåret, krog-lignende skive på siden af toppen. Kongens sider var undertiden dekoreret med dyr, ranker eller roser.

Ill. fra Yngvar Mejlund: *Sakko*, By og Bygd 8, Oslo 1953, s. 175-178.

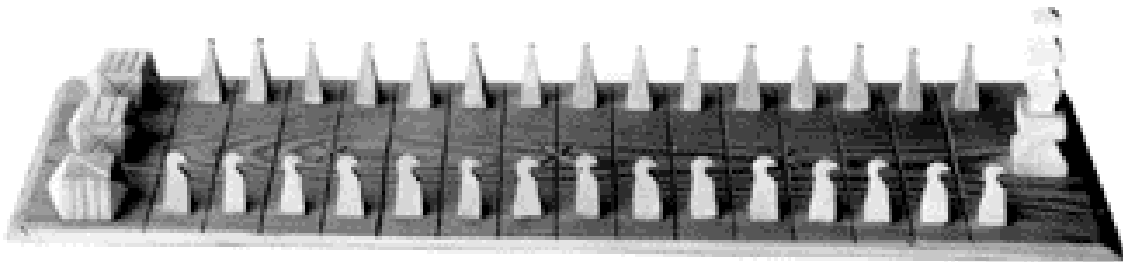
Brikkerne på de to sider af brættet kaldes “mænd” (*olbmak*) og “koner” (*galgok*); hos Mejlund hedder de dog “soldater”. Mændene er pyramideformede, konerne ligeledes, men med et indhak i toppen. I spillet fra Varanger er konerne derimod markeret med en krogform på toppen, som minder meget om hornluerne, som var i brug i dele af det nordsamiske område frem til ca. 1900.¹²

¹² Jeg er Kjersti Schanche tak skyldig for denne oplysning.

Soldaterne i spillet fra Nordreisa er enten markeret med forskellig farve eller med et hak i sidekanten.

I dette spil er der 2×12 brikker foruden kongen, idet begge spilleres yderste højre felt står tomt. I de øvrige spil er der almindeligvis 15 mænd og 15 koner.¹³ I varianterne fra Petsamo og Inari var der foruden kongen og de almindelige brikker to "kongesønner", opstillet på stjerner/kryds på hver side af kongen 4 henholdsvis 5 linjer fra denne.

Terningerne har samme form som terningerne i Daldøs, dog er terningerne fra Inari mere kompakte, idet midterstykket mellem pyramideenderne er kubisk. I alle Sakku-varianter er de mærket på en måde som minder om mærkerne på Daldøs-terningerne. I spillene fra Nordreisa, Finnmark/Utsjoki, Petsamo og Inari bærer de hhv. mærkerne X, I, II, III - X, II, III, tom(= 0) - X, II, III, :: - X, II, III, 4. Der anvendes som regel tre terninger, i varianten fra Nordreisa dog kun to.¹⁴

Sakku-spil, Den Samiske Samlingen, Etnografisk Museum, nu Norsk Folkemuseum, Oslo. Indkøbt 1906 af den samiske stortingsmand Isak Saba, Nesseby kommune. Foto: Louis Smedstad (tilhørende Norsk Folkemuseum).

Spilleregler:

Først kaster man med 1 terning om, hvem der skal begynde spillet. Den, der først får X (sakku), erobrer kongen og retten til at foretage det første kast med begge/alle terninger. Derefter begynder det egentlige spil, som i første omgang drejer sig om at slå en sakku; kun derved kan en brik flyttes fra sin første plads. Man flytter da brikken ét trin frem til næste felt/tværgående linje. Det står en frit for ved kast af sakku at

¹³ I Per'tsa-spillet fra Petsamo var der 2×14 brikker foruden kongen og to kongesønner. Der har også eksisteret en Bir'co-variant med 20 mænd og 20 koner foruden kongen, optegnet af Eliel Lagercrantz: *Lappischer Wortschatz I-II*, 1939. N:o 4945, iflg. Itkonen (note 5), s.110-111. I disse spil var spillernes yderste højre felt formodentlig ledigt.

¹⁴ Blehr (note 10) nævner fire.

Andreas Mathisen og Per Banne, Nesseby kommune, opfrisker sakkuspillet på en af de nylavede kopier. (Foto tilhørende Varanger Samiske Museum)

frigøre en brik eller flytte en allerede frigjort brik fem trin frem (sakkusens værdi). Ved kast af sakku får man lov til at kaste om igen, indtil man får en af de andre sider op. Får man dobbelt/tredobbelt slag af sakku, må man kaste om med begge/alle tre terninger. Når en brik er frigjort, flyttes den så mange trin frem som tallet på terningerne viser. Som i Daldøs kan man vælge at flytte en ny brik for hver terning, eller man kan flytte den samme brik det, som to eller tre terninger viser. Der, hvor brikken mellemlander (efter at have flyttet det, som en af terningerne viser), kan den evt. slå modstanderens brik, før den flyttes videre.

Mændene og konerne bevæger sig i modsat retning. I varianten optegnet af Friis, bevæger de sig mod højre, ind i midterrækken, gennem modstanderens udgangsrække, ned ad midterrækken igen og tilbage til ens egen udgangsrække osv. I varianten, optegnet af Mejland, vender soldaterne ikke tilbage til deres udgangsrække igen. Havner en brik på sin vej på et felt, hvor der i forvejen står en eller flere modstanderbrikker, slår den disse, og de kan fjernes fra brættet. Kommer en brik på det samme felt som kongen, erobres denne og går samme vej som brikkerne og slår modstanderens brikker. Dersom den erobres tilbage af modparten, går den i modsat retning. I varianten fra Finnmarken og Varanger går og slår kongen frit begge veje. I modsætning til Daldøs er det tilladt at springe over såvel ens egne som modpartens brikker. Desuden er det tilladt at have flere brikker på ét felt, men man

risikerer da at miste dem alle på én gang. Man fortsætter spillet, til en af parterne har mistet alle sine mænd/koner eller alene kongen er tilbage på brættet.

I varianten fra Nordreisa flytter hver soldat det antal felter frem, som hver enkelt terning, ikke den sammenlagte sum, viser. Her gælder sakku for et træk ét trin frem, hvad enten det er for at gøre en soldat fri eller for at spille en løsgjort soldat eller kongen frem. I spillet fra Finnmarken giver kastet X, X, III i startopstillingen mulighed for at frigøre to brikker, som derved begge flyttes ét trin frem. I samme træk kan den ene flyttes yderligere 8 trin frem (summen af sakkuernes resterende points), og den anden tre trin. Alternativt kan kongen flyttes 13 trin frem, hvorved den slår to fjendtlige brikker.

Hvor stammer spillene fra?

Spørgsmålet om de to spils oprindelse og om en eventuel forbindelse mellem dem, er uhyre vanskeligt at besvare. Bortset fra den særlige konge-brik i det samiske spil og den noget forskellige udformning af bræt og brikker, har Daldøs-spillet og Sakku-spillet den samme struktur. Spillenes udgangsposition, mål (udryddelse af modpartens brikker) og midler til at opnå dette mål er identiske.

I begge spil gennemløber spillernes brikker brættets felter i et på forhånd fastlagt kredsløb, idet de undervejs fjerner fjendtlige brikker fra brættet og indtager deres plads - altsammen bestemt af terningekast.

Der er flere andre fællestræk: opdelingen af brættet i tre rækker, det nogenlunde ens antal felter, brikker og terninger, samt det træk, at et bestemt kast ("dal"/"sakku") er nødvendigt for at aktivere de i udgangspositionen passive brikker. Betegnelsen for dette kast udgør enten spillets navn eller en del af det.

Det mest påfaldende lighedstræk er dog de ejendommelige fire-sidede terninger med pyramideformede ender og mærker, der kan minde lidt om romertal. Tilsvarende terninger kendes ikke fra andre spil.

Den side af Daldøs-terningen, som kaldes "dallen", er markeret med et A, ikke, som man måske kunne forvente, med et D. "A" må antages at stå for "As" eller lignende (den senere form "Es" bruges som bekendt stadig i kortspil). Hvad *dal* [dal'] kommer af, og hvordan dette ord er kommet til at betegne værdien 1, er derimod uvist. Ordet er utvivlsomt af udenlandsk oprindelse.

Med hensyn til sidste led i “Daldøs”, *døs* [dø's], Bornholmsk *dōs*, er vi på mere sikker grund. Formerne er usædvanlige, men sandsynligvis beslægtede med *dus*, betegnelsen for toeren på en terning. I den ældste danske spillebog (fra 1786) bruges en ældre form: *daus*, af oldnordisk *dauss*.¹⁵ I den islandske *Sturlunga Saga* hedder det om Sturla, at han i *kvátra*-spillet (islandsk variant af backgammon) havde kastet *daus ok ás*.¹⁶

Kombinationen af to terningekast i ét ord kendes også fra *trøjedus* (3-2) og det mere velkendte *sinkadus* (5-2), der som bekendt har fået en ganske anden betydning siden hen.

Som *dal* er også ordet *sakku* af uvis oprindelse. Sigrid Drake nævnte den mulighed, at *sakku* var det samme ord som *sakku* i betydningen “pengebod”, lånt fra oldnordisk *søk*, mens J.A. Friis antog, at der kunne være tale om en forvanskning af ordet *skak*.¹⁷ De øvrige udtryk, som bruges i forbindelse med spillet, er rent samiske eller lånt fra finsk. T.I. Itkonen mente, at *Sakku*-spillet nok var gammelt hos samerne, men næppe kunne betragtes som oprindeligt på grund af sin kompleksitet.¹⁸ Dette må nok opfattes som et udslag af den tids etnocentriske holdninger og forestillinger om samerne som et “primitivt” folkeslag. Man kan ikke på forhånd udelukke, at spillet har sin oprindelse hos samerne. Under alle omstændigheder synes spillet dybt rod-fæstet i den samiske kultur. Det var og er forbundet med visse gamle traditioner og skikke. De gamle mænd, som i 1987 var med til at genoplive spillet i Varanger, gjorde det f.eks. klart, at terningerne skulle kastes i en træskål, ikke på bordet, og at der helst skulle fremsiges nogle formularer/besværgelser, mens terningerne blev kastet. Det korslignende *sakku*-tegn findes desuden ridset ind på gudfigurer af træ, placeret på gamle samiske offerpladser og på shaman-trommer.¹⁹ Det forekommer også på pinde i det såkaldte “pavespil” (i slægt med “skravnæse”/“mikado”), som spilledes blandt samerne i Frostviken, Jämtland, og på en firesidet terning, som brugtes til flyttespillet “att kappas til gudsrige” i Boda sogn, Dalarne. Her er vi ganske vist uden

¹⁵ Pastor Johan Chr. Melbye, (1754-1838): *Nye og fuldstændig Dansk Spillebog*, Kbh. 1786. Se desuden ODS (note 2), s. 1136, samt ODS Suppl. under *daldøs* og *dus*.

¹⁶ *Sturlunga Saga* i dansk oversættelse v. Kr.Kålund, Kbh. 1903, s. 349 og 436.

¹⁷ Se note 6 og 9.

¹⁸ Se note 5.

¹⁹ Oplysning fra Kjersti Schanche, se note 11 og 12.

for det samiske område, men et lignende spil ved navn “får himmel” kendes fra Vilhelmina sogn i Norrbotten. Dette spillede med tosidede terninger i form af kløvede pinde.²⁰

Når Sakku-spillet mere eller mindre gik i glemmebogen, hænger det måske sammen med den opfattelse hos nogle, at det var syndigt at spille det. Yngvar Mejland omtaler en ca.12 cm høj blyfigur, som en mand havde fundet i en gammel stuetomt. Denne 4-kantede pyramide med skive på siden af toppen og indridsede dyrefigurer på siderne benævnte ejeren “Sakkoen”. Han havde boret hul i den til fiskesnøren. Kongen fra Sakku-spillet endte sine dage som “fiskesøkke”.²¹

J.A. Friis havde muligvis ret i, at ordet *sakku* er beslægtet med *skak*. Det behøver dog ikke af den grund at stamme fra skak-spillet. Ordet *skak* stammer fra det persiske *shah*, men sidstnævnte ord forekommer også som navnet på det højeste kast i knokkelben/astragal-spillet i Iran i det 17. århundrede. Andre sider af fårets fodknogle kaldtes *vezir*, *dihban*, “bonde”, eller *dudz*, “tyv”. Lignende betegnelser kendes fra tyrkisk og arabisk, og har overlevet til den dag i dag i Syd-europa.²²

Bortset fra etymologien og de to spils hovedsagelige udbredelse i områder med nær tilknytning til havet, er der yderligere en ting, der gør det værd at overveje, om ikke mindst et af spillene er blevet bragt til Norden fra fjerne egne af fremmede eller hjemlige søfarere.

I Nordafrika og Vestasien har man i århundreder spillet en række beslægtede spil, som på afgørende punkter minder om Daldøs og

²⁰ Nils Keyland, *Dablot prejjesne och dablot duoljesne. Tvänne lappska spel från Frostviken, förklarade och avbildade*, Etnologiska Studier tillägnade Nils Edvard Hammarstedt 3/3 1921, Göteborg, s. 35-47, s. 46 “påvespel”, samt artikel af Keyland i Skansens programblad, 7.-13. juni 1908, og i samme, 18.-24. september 1910. Göran Karlholm: *Kloter och andra gamla lekar*, Jämten, 73, Östersund 1980, s. 131-145, især s. 143ff. Sigfrid Svensson, *Leksaker och spel* i Nordisk Kultur bd. 24, Oslo 1933, s.97-103, se s. 102 og s. 99, fig. 7 og 8.

²¹ Se note 7.

²² Se Stewart Culin: *Chess and Playing-cards*, Report of National Museum 1896, Washington 1898, s. 827, som atter henviser til Thomas Hyde: *De Ludis Orientalibus*, Oxford 1694, s.147. Se desuden Gerhard Rohlfs: *Antikes Knöchenspiel im einstigen Grossgriechenland*, Tübingen 1963, især s.11ff., samt Ulrich Schädler: *Spielen mit Astragalen*, Archäologischer Anzeiger 1996, s. 61ff. Jeg er Dr. Ulrich Schädler, Frankfurt am Main, tak skyldig for disse henvisninger.

Sakku.²³ Karakteristisk for spillene er bl.a., at de stort set alle har deres navn fra terningkastet med værdien 1, som frigør brikkerne ved spillets begyndelse. I Nordafrika hedder spillene typisk *sîg*, *siki*, eller *sîg wa-duqqân*, i den nære Orient *tâb*, *tâba* eller *tâb wa-dukk*.

Spillenes spredning synes nært forbundet med Islams ekspansion. Grænsen for spillenes udbredelse langs den vestafrikanske kyst er Benin, som grænser op til Nigeria. Mod øst har de bredt sig til Somalia, Iran, muslimsk prægede egne af Indien, samt den ligeledes muslimske ø-gruppe Comorerne ved Madagascar. Spil af denne type spilles den dag i dag i Anatolien²⁴, men er tilsyneladende ukendte i Europa.

Det ældst kendte vidnesbyrd om disse spil er en omtale i et digt fra 1310 (*tâb wa-d-dukk*).²⁵ I slutningen af det 17. århundrede viede Thomas Hyde hele to kapitler af sin *De ludis Orientalibus* til denne spiltype, som allerede da var populær hos en lang række folkeslag.²⁶ I det følgende århundrede rapporterede den danske opdagelsesrejsende Carsten Niebuhr, at spillet *Tâb u dûk* spillede i Syrien og Ægypten, hvor han selv havde observeret det hos maronitterne i Cairo.²⁷

Nogle af *tâb/sîg*-spillene spilles på brætter med 3 rækker, andre med 4, enkelte med 5 eller 6. Antallet af brætfelter/brikker varierer også, fra 6 til 24 hos hver spiller. Et træk, som adskiller alle disse spil fra Daldøs og Sakku, er terningerne. Disse er enten tosidede terninger/kastepinde eller, mere sjældent, *kauri*-snegle.²⁸ I forbindelse med et enkelt spil fra Algeriet, *had*, (3 × 14 felter) omtales dog to knokkelben.²⁹ I flere af disse spil har også andre kast end 1 en vigtig funktion.

²³ Se bl.a. H.J.R. Murray: *A History of Board Games other than Chess*, Oxford 1952, s. 94-97; Charles Béart: *Jeux et jouet de l'Ouest africain*, Dakar: IFAN, 1955; Robert Charles Bell: *Board and table-games from many civilizations. Revised edition*, New York: Dover, 1979, I, s. 87-90 II, s.49-51; Paul Bellin: *L'enfant saharien à travers ses jeux*, Journal de la Société des Africanistes, XXXIII, 1963, s. 47-103; Kamal Gana: *De la transculturalité des figures ludiques*, IBLA, t.54, no.168, 1991, s. 179-202. Reglerne for *Tâb* gengives af P. Waage Jensen, (note 3), s. 159-160.

²⁴ Se foto i Erwin Glonnegger: *Das Spiele-Buch*, 3.udg., Uehlfeld 1999, s. 28.

²⁵ Ibn Hajar al-Haytami (1504-1567) frarådede i sin moralske traktat *az-Zawajir* at spille dette spil, se Franz Rosenthal: *Gambling in Islam*, Leyden: E.J. Brill, 1975.

²⁶ *De Tâbiludio seu ludo Tâb* (Hyde 1694, II, 217-223) og *De ludo Kiôz* (id., 223-224).

²⁷ *Carsten Niebuhrs Reisebeschreibung nach Arabien...* I, Kbh. 1774.

²⁸ Sidstnævnte anvendes i yderområderne Benin og Nordindien, se H.J.R. Murray, (note 23), s. 97, samt Hem Chandra Das Gupta: *Two types of sedentary games prevalent in British Garhwal*, Journal & Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, N.S., XXIII, 1927, s. 297-299.

²⁹ Achille Robert: *Jeux et divertissements des indigènes d'Algérie (région de Bordj-bou-Arréridj)*, Revue africaine, no 306-307, 1921, s. 62-84.

F.eks. kan kastet 2 afslutte en spillers tur. Hvis noget lignende en gang har gjort sig gældende i Daldøs, kunne det forklare den sidste del af navnet. I et andet spil fra Algeriet, *sîk*, er der som i Daldøs et ekstra hul i den midterste af tre rækker (13 huller). Disse huller graves i sandet.³⁰ Thomas Hyde omtaler et spil hos araberne i Palæstina, *kîoz*, hvor brikkerne ligesom i Daldøs er forsynede med en lille tap, som kan stikkes ned i hullerne på brættet. I dette spil var der desuden 2 × 4 “konger”, placeret på yderrækkerne af et bræt med 4 × 22 huller. Det er dog uklart, om disse kan sammenlignes med kongen/kongesønnerne i Sakku.³¹ Endelig kan det nævnes, at endnu et spil fra Algeriet, *siryu* (4 × 12 felter), har et træk til fælles med et nordisk spil: som i Sakku-varianten fra Finnmark og Varanger, var et kast med værdien 5 (*sir*), nødvendig for at frigøre en brik.³²

Det lader sig dog næppe afgøre, om de nordiske spil stammer fra det ene eller det andet land inden for den muslimsk-arabiske verden. Indtil videre må vi nøjes med at fastslå, at de ejendommelige terninger i Daldøs og Sakku forbinder disse to spil med hinanden. Man kunne måske forestille sig, at Sakku har udviklet sig på samisk grund fra et Daldøs-lignende spil. Konge-brikken i Sakku-spillet kunne være lånt fra et andet samisk spil, *Tablo*, en variant af vikingernes *Hnefatafl*. I disse spil var kongen placeret på brættets midterste felt.³³ De samiske varianter fra Petsamo og Inari med to “kongesønner” kan være inspireret af et andet tablo-spil, i hvilket der udover de menige brikker spilles med to konger og to kongesønner.³⁴

Lad mig til sidst gøre Jette Kjærs ord til mine: “Måtte nærværende artikel sætte andre igang og dermed bidrage til disse spørgsmåls opklaring”.³⁵

³⁰ Viviana Pâques: *L'arbre cosmique dans la pensée populaire*, Paris, 1964, s.90-92; Kamal Gana 1991 (se note 23), s. 191.

³¹ Hyde, op.cit. (note 25), Murray op.cit. (note 23).

³² Dominique Champault: *Une oasis du Sahara nord-occidental: Tabelbala*, Paris: CNRS, 1969. Jeg er spilhistorikeren Thierry Depaulis, Paris, med-redaktør af *Board Games Studies*, tak skyldig for referencerne i note 23-32, samt for en tilsendt råskitse til en artikel om disse spil.

³³ Beskrevet af Carl von Linné i *Iter Laponicum*, (1732), Uppsala 1913, s. 155, se internet-artiklen: “Hnefatafl - the strategic board game of the vikings” af Dr. Sten Helmfriid, Stockholm: <<http://user.tninet.se/~jgd996c/hnefatafl/hnefatafl.html>>

³⁴ Se Itkonen 1941 og Keyland 1921, note 5 og note 20

³⁵ Jette Kjær, op.cit., se note 3.

Hentet frem af gemmerne:

Dialektfortælleren Marinus Poulsen (1887–1976)

Marinus Poulsen fra Mejrup (nær Holstebro) var med blandt de første meddelere, Jysk Ordbog fik kontakt med i starten af 1950'erne. Marinus Poulsen har formentlig reflekteret på en af de små avisspørgelister, ordbogen indrykkede i lokalpressen – i dette tilfælde Holstebro Dagblad. Samarbejdet blev langvarigt: i årene 1955–73 besvarede Marinus Poulsen 2/3 af alle ordbogens spørgelister; han viste god sans for at gengive dialektens lydforhold vha. rigsmålets bogstaver, så det er værdifulde oplysninger, vi ad den vej har fået fra Hardsyssel.

Marinus Poulsen var ellers ingen bogens mand. Han drev fra 1916 landbrug og tog herunder nogle virkelige chancer: i sidste halvdel af 20'erne med tobaksavl, hvad klimaet slet ikke passede til; efter krigen med hønseavl og udrugning af kyllinger, hvilket til gengæld blev en landsdækkende salgssucces. Det skortede heller ikke på tillidsposter i nærmiljøet: formandskab for Mejrup mejeri og husmandsforeningen, kassererposter i kommunen og den lokale sygekasse.

Nielsine og Marinus Poulsen, foto fra 1948

Det vides ikke, hvor meget Marinus Poulsen har skrevet på dialekt. I en artikel i Holstebro Dagblad fra 1947 nævnes det, at han fra tid til anden skrev digte på jysk. Selv har han engang sendt ordbogen en kopi af en versificeret "Tå·l" til et sølvbryllup. Men dermed ophører også vor viden. Bortset fra, at Marinus Poulsen i 1956 – formentlig på opfordring fra professor Skautrup – sendte os den 50 ark lange fortælling, som vi starter i dette nummer af Ord & Sag.

Fortællingen udfoldes på mundret hardsyssemål – i en lettilgængelig lydskrift, som vi på enkelte punkter har ensrettet.

Marinus Poulsen:

Te Mar'ken i Holsbrow'

(Mod Slutningen af forrige Aarhundrede)

Dæ wa Mar'ken i Holsbrow'. Mek'kelsmar'ken. A wa te den sidst Mar'ken, Sant-Hansmar'ken, saa haaj a't rejnt mej, te a sku te dæhæ'r. De æ jo osse en trawlt Ti'. Vi æ e't færre mæ'r aa kø'r Ku'er ind. Andes, de ær æ Mand', han haa æ hiel Ti' saa'j, te vi fæk e't Staa'n te'r, men han tu no sjel te'r fræ æ Maa'r aa, aa han saa'j, da vi so' ve æ Dowwer, te mæ aa Marianne vi ku ta te Mar'ken, naar vi haaj kjor dem trej' Las Hawwer ind dæom· fræ æ Søndertowt, som vi e't no'j aa fo kjo'r i Gu'er. De æ sjælden æ Mand' rueser nowwer, men han vild da sej· wos, te a haaj waat døgtig mæ æ Hjølli, aa Marianne haaj waat er mæ æ Kra't. Vi haaj e't imo'r aa fo'n Fridaa'.

Æ Hawwer fæk vi kjor hjem te Mej·de. Aa da vi haaj faat wo Onden, tu a te'r te Mar'ken. Marianne bestemt sæ for aa tæ hjem aa si'e te hinde Mu'er i Stej for. Da a noj op te æ Vej, trow'er a saa e't osse, æ Kaa'l

Til marked i Holstebro

Der var marked i Holstebro, Mikkelsmarked. Jeg var til det sidste marked, Sankt Hansmarked, så jeg havde ikke regnet med, at jeg skulle til det her. Det er jo også en travl tid. Vi er ikke færdig med at køre korn ind. Anders, det er manden, han har hele tiden sagt, at vi ikke fik tid til det, men han tog nu selv til det fra morgenstunden, og han sagde, da vi sad ved morgenmaden, at mig og Marianne vi kunne tage til marked, når vi havde kørt de tre læs havre ind deromme fra Søndertoften, som vi ikke nåede at få kørt i går. Det er sjældent manden roser nogen, men han ville da sige os, at jeg havde været dygtig med leen, og Marianne havde været det med kratten (= riven). Vi havde ikke noget imod at få en fridag.

Havren fik vi kørt hjem til middag. Og da vi havde fået vores middagsmad, tog jeg til marked. Marianne bestemte sig for at tage hjem og se til sin mor i stedet for. Da jeg

i Rosgord kommer trasken. Julius Jensen hi'er han. Saa fæk a hejsen gu'e Føleskab. Jaaw, faa han snak'ker, aa han faatæ·ler. A vest, te a e't haaj behaaw aa sej· ret møj', aa de passer mæ sommen gu'e nok.

– No, de ka væ·r, du osse æ forsenker, laaj han for, jaaw, faa de æ a da. A sku ha waat te'r fræ æ Maa·r aa, men saa kam dæ Boj om· fræ Kræ Wollesens, om dæ e't vild kom mindst jen' dærom, dæ wa·n Kow' gon i Løwt, den sku di gja·r ha o' æ Bien. De ku en e't sej nej' te. Ja, han haar nøj Uheld' mæ hans Høwder, ham Kræ Wollesen. Faa nower Daw· sind· lo' dæ jen' Maa·r en Kal' aa wa stret, aa a so', da a kam dæom', te dæ stu' en aa·n, dæ haaj saa undt i æ Lyw', te de ræ·nd aa'n. De ka væ·r, te den osse stret'ter. Forurn mæ wa dæ osse en Kaa'l aa·n Nabo· mand te'r aa hjælp æ Hjal·d o æ Bien.

– Da de endle wa ski'e, sku vi bestemt ind aa haa æ Kaffe. Kræ Wollesen haaj snaar e't Ti te'r aa sna'k, han sku skynd· sæ te Mar'ken. Men de gjor da heller et nøj, faa Ma·ren hun ku da godt onderhold wos. Ja, hun æ nøj pyl'ler, de æ Kræ Wollesens Kuen, et saa møj' ledt indda. Hun klawwer sæ aa pyllerr i·n faa·le Ti'. No wa dæ bare jen' Kow', dæ ga'n Slant Mjælk, dem ander di wa sien. De wa e't bejjer mæ æ Høns, di wa allere· gon i Fjertaa'f. Hun tro·j e't, dæ no wa mier ind taaw', dæ gjor Æ'g.

nåede op til vejen, tror jeg så ikke, karlen i Rosgård kommer traskende. Julius Jensen hedder han. Så fik jeg ellers godt følgeskab. Jo, for han snakker, og han fortæller. Jeg vidste, at jeg ikke havde behov for at sige ret meget, og det passede mig såmænd godt nok.

– Nå, det kan være, du også er forsinket, lagde han ud, jo, for det er jeg da. Jeg skulle have været til det fra morgenstunden af, men så kom der bud omme fra Kresten Olsens, om der ikke ville komme mindst én derom: en ko skulle til at kælte, den skulle de gerne have på benene. Det kunne man ikke sige nej til. Ja, han har noget uheld med sine kreaturer, ham Kresten Olsen. For nogle dage siden lå der en morgen en kalv og var død, og jeg så, da jeg kom derom, at der stod en anden, der havde så ondt i maven, at det løb af den. Det kan være, den også dør. Foruden mig var der også en karl og en nabomand til at hjælpe knokkelraden på benene.

– Da det endelig var sket, skulle vi bestemt ind og have kaffe. Kresten Olsen havde næsten ikke tid til at snakke, han skulle skynde sig til marked. Men det gjorde da heller ikke noget, for Maren hun kunne da godt underholde os. Ja, hun er noget pylret, det er Kresten Olsens kone, ikke så helt lidt endda. Hun klager sig og pylrer i en farlig tid (= længe). Nu var der bare én ko, der gav en slat mælk, de andre de var sene (= golde). Det var ikke bedre med hønsene, de var allerede gået i fjertab. Hun troede ikke, der nu var mere end to, der lagde æg.

– A trowwer no e't, di haar ær saa reng· dærom·, te Ma·ren haa behaaw aa klaw· sæ. Æ Mand' æ nok en sjow' Kompi·rum o den Maa·r, te de æ lissom han tøywes, te de e't haar saa møy' aa sej·, hurn de go·r dæhjem·, naar bare han ka kom u'r aa handel. Men de mo'n sej·, de'r han osse gu'e te. Han handler sam'mel mæ Kristian Krammer i Holsbrow', han æ ret Praanger. Aa Kræ Wollesen tjener skam godt, ska a low·. Aa de laa·er hejsen e't te'r, te di li'r nower Mang'el a nower Slawer dæom·.

– Da a kam hjem om· fræ Kræ Wollesens, kommer Kaa·ren u'er te mæ aa vild da saa gja·r ha mæ te'r aa træk te Ty'r mæ·n Kow', dæ wa ow·sen. Hun aa Mari' haa·j æ Høwder aa sku pas te djæ andt Ar·ber. Æ Dreng· haa waat hen· aa besø·g djæ Moster en Par Daw·, di kommer e't hjem' inden i Daa' te Drøwterdaws. Mari' æ saa stu'er o'r, – nej, hun el hejsen e't te Mar'ken. Mekkelsmar'ken æ e't faa ander ind gammel Folk aa Ba'r, sejjer hun.

– Bet'te Niels, som vi kaalder ham, æ anden Kaa'l, æ troken te Mar'ken mæ·n Par Høwder, som sto·r Niels, æ Mand', saa ska prøw· aa sæ·l. A mot saa træk te Ty'r mæ æ Kow', de ku·n jo heller e't sæj nej' te. Da a saa kam tebaa·g, spu'er Kaa·ren mæ om', hvitter a vild aste, hun stu fram· i æ Kykken mæ æ Ildklæm· i den jen· Haa'end aa æ Ma·rstok i den aa·n. Ja, a vild da te'r, naar a fæk mæ tu'e aa kam i mi

– Jeg tror nu ikke, de har det så ringe deromme, at Maren har behov for at klage sig. Manden er nok en sjov kumpan på den måde, at det er ligesom han mener, det ikke har så meget at sige, hvordan det går derhjemme, når bare han kan komme ud at handle. Men det må man sige, det er han også god til. Han handler sammen med Kristian Kræmmer i Holstebro, hán er rigtig pranger. Og Kresten Olsen tjener skam godt, skal jeg love for. Og det lader ellers ikke til, at de lider nogen mangel af nogen slags deromme.

– Da jeg kom hjem omme fra Kresten Olsens, kommer Karen ud til mig og ville da så gerne have mig til at trække til tyr med en ko, der var tyregal. Hun og Marie havde kreaturerne at skulle passe til (= oven i) deres andet arbejde. Drengene har været henne at besøge deres moster et par dage, de kommer ikke hjem før i eftermiddag. Marie er så stor på den, – nej, hun vil ellers ikke til marked. Mikkelsmarked er ikke for andre end gamle folk og børn, siger hun.

– Bitte Niels, som vi kalder ham, andenkarlen, er trukket til marked med et par kreaturer, som store Niels, manden, så skal prøve at sælge. Jeg måtte så trække til tyr med koen, det kunne man jo heller ikke sige nej til. Da jeg så kom tilbage, spurgte Karen mig om, hvornår jeg ville afsted, hun stod ude i køkkenet med ildklemmen i den ene hånd og madstokken (= grydeskeen) i den anden. Ja, jeg ville da til det (= af sted), når jeg fik mig

andt Klejjer, sej'jer a saa. – No tøywes a, du sku blyw· aa fo di Onden, saa·j saa Kaa·ren. A ve'r, du æ howwer o Bo·gergrø'r, aa de ska vi ha i Daa'. – Fo'r a saa osse æ Skowwer? spuer a saa om·, faa de æ dem·, a æ mjæst hæ·gen at'ter. – Ja, de ska du fo', saa·j hun Kaa·ren. – A gik saa e't, inden vi haaj faat wo Onden. Vi fæk stejt Flæsk aa Katofler, sørn som vi plejjer, aa baa'g at'ter fæk vi saa Bo·gergrø'r mæ Sirup i æ Smørhwol, aa a fæk æ Skowwer.

– Ja, sejer han saa Julius, men haaj en no kommen te'r nøj næ'r fræ æ Maa·r aa, saa kund er indda væ·r, en ku ha kommen op aa aa·g. Dæhær Ti' o æ Daa' æ dæ e't manne, dæ kommer kyeren. Men hwa, den Mi'l ka'n da osse wal go' i sørn nøj godt Vejle.

– Ka du how· Mekkelsmar'ken i Fyw'r? spu·er han, da wa dæ stærk Blæst, aa æ Vej· wa saa ta·r. Sikken Pols dæ da war. – Haa du faat Plads faa næst O'r? spuer han no om·. – Nej de haar a e't, a ska ves hjem' aa hjælp, swaa·r a. Blywr du i Rosgord? – A ve'r ær e't, æ Mand' haa gu'e nok wot i Law· mæ mæ om er, aa a saa·j, te han ku godt ste· mæ, men a vild haa'n gu'e Løn'. No, humøj', spuer han, vel du saa ha? Da han fæk de a hør, saa rest han o æ Hu·e, aa saa gik han. No, saa i Ja·es saa sejjer han te mæ: Ja, a rejner saa mæ'r, te du blywer her, æ Løn' ska vi jo nok fo wos snakker teræ't om·.

vasket og kom i mine andre klæder, siger jeg så. – Nu synes jeg, du skulle blive og få din middagsmad, sagde så Karen. Jeg ved, du er glad for boghvedegrød, og det skal vi have i dag. – Får jeg så også skorperne? spurgte jeg så om, for det er dem, jeg er mest lysten efter. – Ja, det skal du få, sagde hun Karen. – Jeg gik så ikke, før vi havde fået vores middagsmad. Vi fik stegt flæsk og kartofler, sådan som vi plejer, og bagefter fik vi så boghvedegrød med sirup i smørhullet, og jeg fik skorperne.

– Ja, siger han så Julius, men var man nu kommet af sted noget nær fra morgenstunden af, så kunne det endda være, man kunne være kommet op at køre. Denher tid på dagen er der ikke mange, der kommer kørende. Men hvad, den mil kan man da også sagtens gå i sådan noget godt vejr.

– Kan du huske Mikkelsmarkedet i fjor? spurgte han, da var der stærk blæst, og vejene var så tørre. Sikken dog en puls der var (= sikke det støvede). – Har du fået plads for næste år? spurgte han nu om. – Nej det har jeg ikke, jeg skal vist hjem og hjælpe til, svarede jeg. Bliver du i Rosgård? – Jeg ved det ikke, manden har godt nok været i lag med mig om det, og jeg sagde, at han kunne godt fæste mig, men jeg ville have en god løn. Nå, hvor meget, spurgte han, vil du så have? Da han fik det at høre, så rystede han på hovedet, og så gik han. Nå, så i aftes så siger han til mig: Ja jeg regner så med, at du bliver her, lønnen skal vi jo nok få os snakket tilrette om.

– Sørn go·r no e't te hæ·r te wos, a vel haa'n re· Awtaa'l, inden a blywer. Men han æ no nøj' te'r aa ska haa'n vær·n Kaa'l, sjæl fo han et lawer saa møj' dæhjem·. Men u·r haa han mæ saa manne Teng' aa gyer: i æ Sownraa'd, aa æ Spaa·rkas, aa no dæhæ'r nøj' Mejeri'. Te sørn nøj dæ·r æ han vær·n, men te'r aa fo æ Gord pa'st, dær mo han low·for, te han haa'r en døgtig Kuen. Men han æ osse nøj' te'r aa ska haa'n Kaa'l, dæ ka le·r æ Arber aa go o ejen Haa'nd.

– Dæhær rennen fræ de jæt aa te de ant, ur·n aa gjø nøj færdig, de'r e't godt. Sørn wa' æ jen Daa' i Slæt, vi wa ve'r aa hwerre Hy'e, vi haaj travlt, faa vi ku begynd aa sta'k, saasnaa'r vi wa færre mæ æ Hwerren. Saa kommer æ Mand' li·g aa sejjer te mæ, te a fo'r aa følle mæ ham hjem', dæ wa nøj a sku hjæl'p ham ve. A trowwer, de wa nøj ind i æ Kjørres, en Bæsling heller hwa de war. A saa·j, te de haaj a't Staa·n te. I Daa' da ska dæ stakkes Hy'e, de andt de for aa vær te·n aa·n Daa'. Aa dærve bløw'er. A ka e't ver, hwa Kaa·ren haaj mi'en om er, hvis a haaj gon fræ æ Hy'e aa gin mæ te sørn nøj. Æ Plads æ no gu'e nok, aa a tenker wol, a blywer der.

– I Fyw'r prøwer a mæ løs Arbeer, tuk hwa dæ ku blyw· bode ve de jæt aa de andt. A kaast Skottørre i tow Monerr aa tjænt osse godt ve'r, men en gu'e Plads æ no raaerr. – Ja, saa·j a, I kaast manne Tør, dæ aa di Slof,

– Sådan går det nu ikke til her hos os, jeg vel have en klar aftale, inden jeg bliver. Men han er nu nødt til at skulle have en dygtig karl, selv får han ikke lavet så meget derhjemme. Men ude har han med så mange ting at gøre: i sognerådet, og sparekassen, og nu det her nye mejeri. Til sådan noget der er han dygtig, men til at få gården passet, der må han love (= takke sin skaber) for, at han har en dygtig kone. Men han er også nødt til at skulle have en karl, der kan lede arbejdet og gå på egen hånd.

– Det her renderi fra det ene og til det andet, uden at gøre noget færdig, det er ikke godt. Sådan var der en dag i høhøsten, vi var ved at vende hø, vi havde travlt, for vi kunne begynde at stakke, så snart vi var færdige med at vende. Så kommer manden lige og siger til mig, at jeg må følge med ham hjem, der var noget jeg skulle hjælpe ham med. Jeg tror, det var noget inde i kostalden, et skillerum eller hvad det var. Jeg sagde, at det havde jeg ikke tid til. I dag da skal der stakkes hø, det andet det får være til en anden dag. Og derved blev det. Jeg kan ikke vide (= gad vidst), hvad Karen havde ment om det, hvis jeg var gået fra høet og havde givet mig til sådan noget. Pladsen er god nok, og jeg tænker nok, jeg bliver der.

– I fjor prøvede jeg med løst arbejde, tog hvad der kunne blive både ved det ene og det andet. Jeg gravede skudtørv (= mosetørv) i to måneder og tjente også godt ved det, men en god plads er nu rarere. – Ja, sagde jeg, I gravede mange tørv, dig og din makker,

at'ter hwa di saa·j. – De gjo·r vi osse. Jakob wa osse døgtig. Vi wa e't klo·ger, ind vi begynd· aa præ·s hinaa·n, a vild e't wal gi mæ. Jakob haa'er no sørn, te o·n Arbej·splads dær vel han alti·r væ den villest. Hu·ha som vi bjæsselt ve te'r aa begynd· mej, sind· bløw vi iløw'ler klo·ger.

– Jakob haa·j no nøj aa staa imo'r mej, han vej·jer tow Hunder aa sejs Pu'nd te aa begynd mej, aa de wa han stu'er aa. Hva sind· hen' han kam te'r aa vej·, vild han e't sej·, men a ku no nem' si'e, te han gik aa tawt sæ nower Pu'nd. A fild osse nøj aa i den Ti', men de haar en sommen godt aa.

– A fæk forresten en aa·n Slof, dem sidst Daw· a arberr i æ Mues. Jakobs gammel Hosbond kam en Daa' aa vild patu ha Jakob te'r aa kom ni'er te ham aa slaa' hans Eng'. Jakob haa·j lower er, saa·j han. – No, ja saa·j Jakob tesids, haa a lower er, saa ska a jo. – Men saa kommer du jo te'r aa go jenspæ'nd, saaj han te mæ. De ka da osse væ·r, a ka skaf dæ·n aa·n Slof, sejer han saa. Hvis du vel, saa trow'er a, du ka fo Søren Holt mæ de sam·. – Ja, ham vild a da godt ha.

– O·æ Daa' at'ter kam saa Søren Holt. A kjæ·nd ham ledt, han haa waat en Ti' hæ·r o æ Ej'n, han æ hej·sen øwwer fræ Aulum aa. De æ sørn en Lurendrej·jer, a mot somtier skrannigren· a hans Historrier. Den aa'n O'r haaj han Plads ve Bet'te Laust i Hoelgord. De æ hej·sen en Gor'd

efter hvad de sagde. – Det gjorde vi også. Jakob var også dygtig. Vi var ikke klogere, end vi begyndte at presse hinanden, jeg ville ikke ret gerne give mig. Jakob har det nu sådan, at på en arbejdsplads der vil han altid være den bedste. Uha som vi knoklede på til at begynde med, siden blev vi alligevel klogere.

– Jakob havde nu noget at stå imod med, han vejede tohundredeogseks pund til at begynde med, og det var han stolt af. Hvad han sidenhen kom til at veje, ville han ikke sige, men jeg kunne nu nemt se, at han gik og tabte sig nogle pund. Jeg faldt også noget af i den tid, men det har man såmænd godt af.

– Jeg fik forresten en anden makker, de sidste dage jeg arbejdede i mosen. Jakobs gamle husbond kom en dag og ville partout have Jakob til at komme ned til ham og slå hans eng. Jakob havde lovet det, sagde han. – Nå, ja sagde Jakob tilsidst, har jeg lovet det, så skal jeg jo. – Men så kommer du til at gå alene, sagde han til mig. Det kan da også være, jeg kan skaffe dig en anden makker, siger han så. Hvis du vil, så tror jeg, du kan få Søren Holt med det samme. – Ja, ham ville jeg da godt have.

– Og dagen efter kom så Søren Holt. Jeg kendte ham lidt, han har været en tid her på egnen, han er ellers ovre fra Aulum. Det er sådan en lurendrejer, jeg måtte sommetider skraldgrine af hans historier. Det andet (= forrige) år havde han plads hos Bitte Laust i

te tow Kaa'l. Søren haaj osse rejnt mej, te di sku haa'n anden Kaa'l, men han kam snaa'r æt'ter, te de rejnt Bet'te Laust e't mej, han æ jo en bet'te Graa'nd nyw·, du ve'r, sejjer han Søren. Jaaw, Laust mien, te de Arber, dæ·r wa aa gyer, de kam di nok øw'wer, aa hejsen taa'r vi en Dawlejjer, saa·j han.

– De bløw no e't te møj' mæ æ Dawlejjer, aa det bløw osse møj' smaat mæ Bette Lausts Ar·ber. Dæ wa møj' aa tæsk den Venter, Søren wa dæ, aa æ Rowhal'm sku gjørres i Taa'g, for'e di sku ha den jen· Si· aa æ Kjørres omtat te Sommer. Saa mot Søren indda hjælp ve'r aa pas æ Høwder. Æ Hæ·st dem past han jenner. Di bløw e't færre mæ aa tæsk, inden æ Drøwt wa begynd. Aa tesidst mot æ Mand' te'r aa hjælp mæ æ Plej'l, men de wa dæ no e't møj' ve, faa han slu' et anden hwer trerr Sla, saae Søren. A grenner godt ar'e. De vild a gja·r ha sjet.

– Dæ haar no waat møj' aa bestel· faa jen' Kaa'l. Hwer Awten om æ Venter so' han ind i æ Staaw· aa sno·j Siem, te æ Klaa'k wa ni'. Imel· Drøwt aa Slæt kam di saa te'r aa tæ'k. Di haaj faat Waalle Tæ'kmand' o æ Hu's. Kinder du ham? saa·j Søren. Han æ·n rigtig Træjreng. Æ Hjo·rdreng' han stak op, saa mot dæm ander si'e atter æ Høwder saa læng·, de stu o'. Aa al·ting gik saa faale godt. Men Wolle han æ nøj slem' te'r aa leg aa smaakno't øwer hans Opste'ker. De trowwer a dem

Hulgård. Det er ellers en gård til to karle. Søren havde også regnet med, at de skulle have en andenkarl, men han kom snart efter (= fandt snart ud af), at det regnede Bitte Laust ikke med, han er jo lidt nøje (= nærig), du ved, siger han Søren. Jo, Laust mente, at det arbejde, der var at gøre, det kom de nok over, og ellers tager vi en daglejer, sagde han.

– Det blev nu ikke til meget med daglejeren, og det blev også meget småt med Bitte Lausts arbejde. Der var meget at tærse den vinter, Søren var der, og rughalmten skulle laves til taghalm, fordi de skulle have den ene side af kostalden tækket om den sommer. Så måtte Søren endda hjælpe med at passe kreaturerne. Hestene dem passede han alene. De blev ikke færdige med at tærse, inden driften (= forårsarbejdet) var begyndt. Og ti sidst måtte manden til at hjælpe til med plejlen, men det var der nu ikke meget ved, for han slog kun hvert tredje slag, sagde Søren. Jeg grinede godt af det. Det ville jeg gerne have set.

– Der har nu været meget at bestille for én karl. Hver aften om vinteren sad han inde i stuen og snoede simer, til klokken var ni. Imellem drift og høhøst kom de så til at tække. De havde fået Ole Tækkemand op på huset (= taget). Kender du ham? sagde Søren. Han er en rigtig kværlant. Hyrredrengen han stak op, så måtte de andre se efter kreaturerne så længe, det stod på. Og alting gik så vældig godt. Men Ole han er noget slem til at ligge og småbrokke sig over sin opstikker. Det tror jeg de fleste tækkemænd de er.

flest Tæ'kmænd' di ær. Men de wa næ'r bløwwen te ne faa·le nøj. Jaaw, si'er du, jen' Daa' di li·g haaj faat djæ Formejjesmelmar, saa sejjer Bet'te Laust te æ Hjo·rd, te han ku go u'r i æ Mark aa fløt æ Høwder, aa ledt aa andt han skul·d. No aa saa gik Laust sjæl o æ Laj i æ Dreng' hans Stej.

– Den By't vest Waalle saa e't aa' aa sej, heller e't ku han jo si' er. Bet'te Laust bare stak op aa lo ham e't faasto', te han haaj faat en aa·n Opstek'ker. Waalle lo aa smaaskjælt u'r, som han haaj gjo'r æ hiel Ti'.
 - Ka du no snaar kom· mæ den No'! Ja, hær mo du ro'p dæ! Blywr er saa snaa'r te nøj! – Laust saa·j engen Teng', lissom æ Dreng' jo heller e't plejer aa gø·r. Søren Holt gik aa past op mæ Taagkjæerr aa Siem, aa indimel· task han nøj i æ Laa·. Han moerr sæ nøj øwwer dæhær Forestelleng, men han tent, te de ku væ·r, de ku blyw bejjer ino.

Men det var nær blevet til noget værre noget. Jo, ser du, en dag de lige havde fået deres formiddagsmellemad, så siger Bitte Laust til hyrdedrengen, at han kunne gå ud i marken og flytte kreaturerne, og lidt og andet (= et par andre ting) han skulle. Nå og så gik Laust selv på ladet (= loftet) i drengens sted.

– Det bytte vidste Ole så ikke noget om, han kunne jo heller ikke se det. Bitte Laust stak bare op og lod ham ikke forstå, at han havde fået en anden opstikker. Ole lå og skældte lidt ud, som han havde gjort hele tiden. – Kan du nu snart komme med den nål! Ja, her må du ruppe dig! Bliver det så snart til noget! – Laust sagde ingenting, ligesom drengen jo heller ikke plejede at gøre. Søren Holt gik og passede op med tagkærve og simer (= taghalm og bånd), og ind imellem tærskede han noget i laden. Han morede sig noget over den her forestilling, men han tænkte, at det kunne være, det kunne blive bedre endnu.

– Da han saa wa u·r mæ ni Taa'g, lest han sæ te'r aa gjør Waalle begriple, hvem hans Opstek'ker wa. En aa·n jen vild no ha tro'j, te Wolle nok no vild ha stemt æ To·n nøj ni'er, da han no vedst, hwem' han haaj faa sæ, men de gjor han e't. Nej, i Stej for stemt han en skam op aa lu'e, lissom han et vest andt, ind de wa æ Dreng', han sna'ker te. – Du æ da osse en Taa·ri! Æ du e't bejjer te ander Teng' ind dæhæ'r, saa æ du faa reng'! Hwa, æ du't gammel nok ino te'r aa faasto', te naar a stekker æ No'l ind te dæ nejjen æ La't, saa ska du stek en u'r te mæ owwen for. Ja, no sku a haa'æ No'l, aa det helst knaphænne! Blywwer er saa snaa'r te nøj! A ve'r jo nok, te du et æ saa møj howwer o aa bestel· nøj aa vel gjar ha Søren aa ander te'r aa gjør æ Ar·ber faa dæ, men her kommer du no te'r aa ta fat. A ska nok læ·r di'n bette Vennik te'r aa bestel· nøj.

– No fæk han e't mier saa'j. Bet'te Laust wa bløwwen da saa ly·ne trekwart gal', han hwæ·st op te Wolle: Vel du li·g si'e aa pas di Ar·ber, saa ska a nok pas min·. – Hwa, hwa, passer a e't mi Arber, sejjer han saa Wolle, de'r du den føst, dæ haa klawwer o', te a e't gy'er. – Du behøwwer i hwe'r Fald' e't aa sej· mæ, hwa a ska aa mo', her erre no mæ, dær ær æ Mand'. – Bet'te Laust wa kommen ni'er aa æ Laj, aa Wolle kam saa ni'er aa æ Hu's. Laust wa hi'el verles: Mo a spø·r, skjælder du sørn æ Dreng' u'r, naar de ær ham, dæ stekker op? – Ja, ja, sørn te Maa·r, a haa da æ hi'el Ti' tro'j, te de wa ham, dæ wa mi

– Da han så var ude med noget taghalm, listede han sig til at gøre Ole begribelig, hvem hans opstikker var. En anden en ville nu have troet, at Ole nok nu ville have stemt tonen noget ned, nu da han vidste, hvem han havde for sig, men det gjorde han ikke. Nej, i stedet for stemte han den skam op og lod, ligesom han ikke vidste andet, end at det var drengen, han snakkede til. – Du er da også en taari (= en torsk)! Er du ikke bedre til andre ting end dether, så er du for ringe! Hvad, er du ikke gammel nok endnu til at forstå, at når jeg stikker nålen ind til dig nedenfor lægten, så skal du stikke den ud til mig oven for. Ja, nu skulle jeg have nålen, og det helst i en fart. Bliver det så snart til noget! Jeg ved jo nok, at du ikke er så særlig ivrig efter at bestille noget og gerne vil have Søren og andre til at gøre arbejdet for dig, men her kommer du nu til at tage fat. Jeg skal nok lære dig at bestille noget, din bitte fis.

– Nu fik han ikke sagt mere. Bitte Laust var da blevet så lyne trekwart gal, han hvæsedede op til Ole: Vil du lige se at passe dit arbejde, så skal jeg nok passe mit. – Hvad, hvad, passer jeg ikke mit arbejde, siger han så Ole, det er du den første, der har klaget over, at jeg ikke gør. – Du behøver i hvert fald ikke sige mig, hvad jeg skal og må, her er det nu mig, der er manden. – Bitte Laust var kommet ned fra loftet, og Ole kom så ned fra huset (= taget). Laust var helt lamslået: Må jeg spørge, skælder du drengen sådan ud, når det er ham, der stikker op? – Ja, ja, sådan til måde, jeg har da hele tiden troet, at det var ham,

Opstek'ker, aa a haa töt, te a vild hjælp dæ nøj mæ hans Opdrawwels. A haa da hø'r, te du haa saaj te ham, te hæ'r sku han fo læ'r aa bestæl· nøj, han sku e't prøw· o' aa lest sæ ur·n om·. Aa den aa·n Daa' ind· ve æ Onden, wa du ve'r aa læ ham hø'r, te han o'r faa møj'. No, da han o·n Maa·r arberr faa mæ, saa vild a bare hjælp dæ nøj mæ'r aa sæt Skik o ham, men de'r nok reng· paaskjønner, ka a faasto'.

– Æ Dreng' ska a nok ta mæ aa', du ka bare pas dæ sjæl', saa·j Laust.
 - Ja, ja, de ka a li·g, de wa da't sær, a ka pas mæ sjæl'. Ja, saa mo vi wol heller fo avrejnt mæ hinaa·n. Men no bløw Bet'te Laust stel·. Han so' te æ Hu's, aa han so' te Wolle aa te æ Hu's ijen. Den wa e't en-gaang' haltat ino. Hwem sku han fo te'r aa tæk en færre. Dæ wa jo engen Tæ'kmand' aa fo' - No, nej de wa e't sørn mi'ent, sejjer han saa, vi ska jo da haa æ Hu's tat færre. - Peder, saa·j han te æ Hjo·rd, dæ wa kommen hjem' fræ æ Mark, - no ka du go o' æ Laj ijen. - Ja, ja, saa·j Wolle, - læ wos saa kom te'r aa bestel· nøj ijen. Søren tuer e't aa læ sæ si'e li· mæ de sam·, han rend om æbaa'g æ Laa·. Han sku ha awgren-ner.

– A ve'r e't, om de wa sam· Daa', heller de wa o æ Daa' at'ter, Søren haaj faato·l dæhæ·r, te vi fæk Besø'g a Bet'te Laust. Hans Mark gor nøj næ'r ni'er te æ Mues, hu vi arberr. Aa vi si'er saa, te han go'r dænier o hans Sønder Vra't aa gor aa sparker te æ Knold·, heller hwa de no wa

der var min opstikker, og jeg har ment, at jeg ville hjælpe dig noget med hans opdragelse. Jeg har da hørt, at du har sagt til ham, at her skulle han få lært at bestille noget, han skulle ikke prøve på at liste sig udenom. Og den anden dag inde ved middagsmaden var du ved at lade ham høre, at han åd for meget. Nå, da han på en måde arbejder for mig, så ville jeg bare hjælpe dig noget med at sætte skik på ham, men det er nok ringe påskønnet, kan jeg forstå.

– Drengen skal jeg nok tage mig af, du kan bare passe dig selv, sagde Laust. – Ja, ja, det er lige hvad jeg kan; du kan tro, jeg kan passe mig selv. Ja, så må vi vel hellere få afregnet med hinanden. – Men nu blev Bitte Laust stille. Han så til taget, og han så til Ole og til taget igen. Det var ikke engang halvt tækket endnu. Hvem skulle han få til at tække det færdigt. Der var jo ingen tækkemand at få. – Nå nej, det var ikke sådan ment, siger han så, vi skal jo da have taget tækket færdigt. – Peder, sagde han til hyrdedrengen, der var kommet hjem fra marken, – nu kan du gå på loftet igen. – Ja, ja, sagde Ole, – lad os så komme til at bestille noget igen. Søren turde ikke lade sig se lige med det samme, han rendte om bag laden. Han skulle have grinet af.

– Jeg ved ikke, om det var samme dag, eller det var dagen efter Søren havde fortalt det her, at vi fik besøg af Bitte Laust. Hans mark går næsten ned til mosen, hvor vi arbejdede. Og vi ser så, at han går dernede i den søndre ende af den og sparker til knoldene,

han tu sæ te. – Han kommer nok ni'er aa si'er te hans gammel Kaa'l, sejer a saa. Nej, de tent da Søren e't. Men Skam kom at'ter er. Han kom go·nen ni'er gjemmel en Slon· i hans Mark, aa den, æ Slon·, monder u'r i æ Mues. No wa han noj ni'er te wos.

– Godaw' aa singot, sejer han saa. – Jaaw tak! – No, de æ nok hæ·r, dæ bestelles nøj, saa·j han saa. – Ja, især da li·g i æ Ti', swaa·r a. – De ser u'r te'r, te I osse besteller nøj, imel· I errer. De æ ves ne godt Maa'rd i æ kommen i? – Ja, sejer vi saa, dem føst Tør're, vi kaa·st, æ skruer for en Stø'r sind·, aa no æ di ve'r aa vær ta·r. Vi tøjwes, di æ gue. – Ja, de tøjwes a osse, swaa·r Laust. A haa jo osse ne Mues. Ka a fo jeander te'r aa kaa·st nowwer Sko'ttørre faa mæ, sørn en trøjje Tu'send?

– A ka e't li·g mæ de sam·, sejer a saa. – Hvilte ka I? spuer han wos saa om·. – Ja, om nowwer Daw· holder vi op hæ·r, men de væst aa'r er, te a haar lowwer mæ hen te·n Mand', te'r aa slaa' hans Eng', næ'ernsend· vi hæ·r er færre, a sku ves allere· hat begynd' mæ'r no, aa de·l da taa'n aa't Daw· mæ de slaaen Græs, saa·j a. – Saa kommer vi faa laant hen' o æ Ti', mien Laust. Ka a kyef nowwer a dem Tør're, I haar hæ·r? – Ja, de ku han da. Vi nævnt ham en Pri's, aa den vild han godt gi. A saaj te Søren, da Bet'te Laust wa go·en, te a trøj e't, han haaj

eller hvad det nu var han tog sig til. – Han kommer nok ned og ser til sin gamle karl, siger jeg så. Nej, det tænkte Søren da ikke. Men skam komme efter det (= men pokker tage mig om ikke). Han kom gående ned gennem en hulning i sin mark, og den, hulningen, munder ud i mosen. Nu var han nået ned til os.

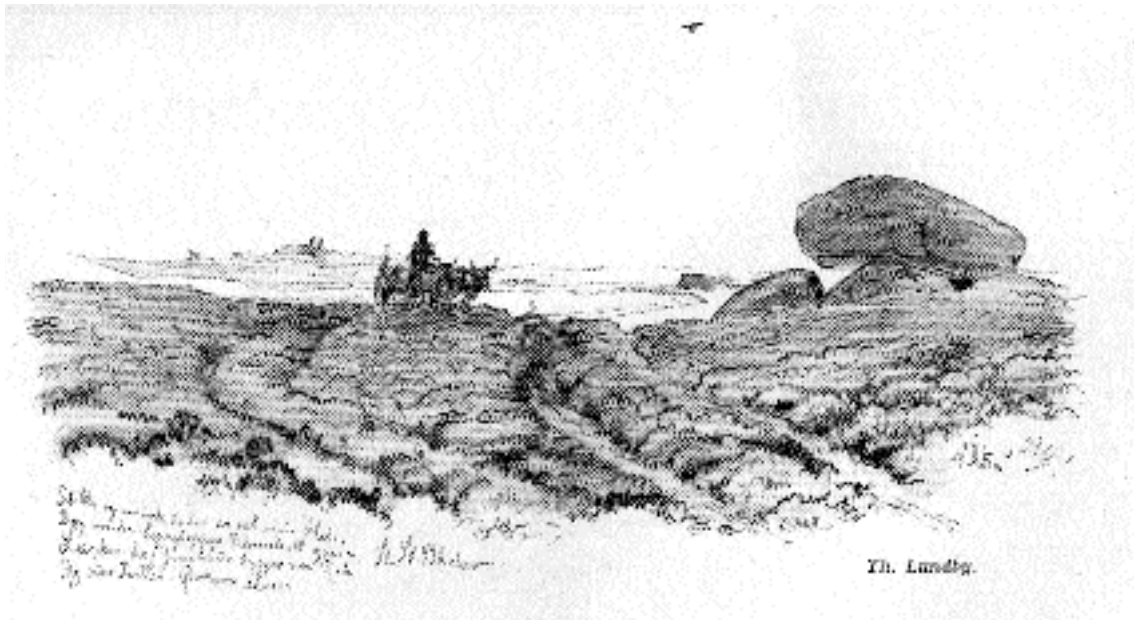
– Goddag og singot! siger han så. – Jo tak! – Nå, det er nok her, der bestilles noget, sagde han så. – Ja, især da lige for tiden, svarede jeg. – Det ser ud til, at I også bestiller noget, ind imellem I æder. Det er vist noget god mor (= tørvejord), I er kommet i? – Ja, siger vi så, de første tørv, vi gravede, er skruet (= sat i stak) for et stykke tid siden, og nu er de ved at være tørre. Vi synes, de er gode. – Ja, det synes jeg også, svarede Laust. Jeg har jo også noget mose. Kan jeg få jer til at grave nogle skudtørv for mig, sådan en tredive tusind?

– Jeg kan ikke lige med det samme, siger jeg så. – Hvornår kan I? spurgte han os så om. – Ja, om nogle dage holder vi op her, men det værste af det er, at jeg har lovet mig hen til en mand, til at slå hans eng, når vi er færdige her, jeg skulle vist allerede have begyndt på det nu, og det vil da tage en otte dage med det slåen græs, sagde jeg. – Så kommer vi for langt hen på året, mente Laust. Kan jeg købe nogle af de tørv, I har her? – Ja, det kunne han da. Vi nævnte ham en pris, og den ville han godt give. Jeg sagde til Søren, da Bitte Laust var gået, at jeg troede ikke, han havde været så nem at handle med, eftersom der

waat saa nem' aa handel mæj, at'tersom dæ bløw saa'j, hu nyw· han wa. – Jaaw, sørn ka han godt væ·r imelstaa·nd, saaj Søren. I Daa vild Laust vi·s sæ fræ hans pæ·n Si·.

Glem no e't, te de æ Julius Jensen, dæ faatæ·ler al· dæhæ·r o æ Vej te Holsbrow'. A haaj wol osse en bet'te Graa'nd aa bemærk aa ledt aa faatæ·l osse, men de ska a e't hæ·r kom ind o'.

(Fortsættes)

blev sagt, hvor nærig han var. – Jo, sådan kan han godt være ind imellem, sagde Søren. I dag ville Laust vise sig fra sin pæne side.

Glem nu ikke, at det er Julius Jensen, der fortæller alt dether på vejen til Holstebro. Jeg havde vel også en lille smule at bemærke og lidt at fortælle også, men det skal jeg ikke her komme ind på.

(Fortsættes)

Viggo Sørensen:

Når solen er syg eller klemmes af ulve

1.

I gamle dage var bonden langt mere afhængig af vejret end nu. Senfrost eller stormvejr i såtiden, tørke gennem forsommeren, regn under kornhøst og høslæt kunne gøre avlen ubodelig skade. Så man forsøgte på alle måder at tage varsler om kommende vejr og indrette sig derefter.

Nogle varsler var, hvad moderne meteorologer vil kalde langtidsprognoser. Ud fra hvordan vejret var på mærkedage i kalenderen, tog man varsel om, hvordan det ville blive i senere perioder: *fryser det 40 Ridders Dag (9. Marts), så vil det fryse i 40 Nætter, og regner det Sysoverdag (27. Juni), så vil det regne 7 Uger; men regner det Margretes Dag (13. Juli), vil det regne i 13 Uger, derfor kaldes den Margrete Råddenhø.¹ Den længstrækkende forudsigelse var de såkaldte *julemærker ... som i de 12 dage fra d. 25. Decbr. til d. 6. Januar skreves med kridt på bjælken, eftersom vejret indtraf formiddag eller eftermiddag, idet man antog, at hver af disse dages vejrlig i det hele og store skulde genfindes i de tolv (kommende) måneder.²**

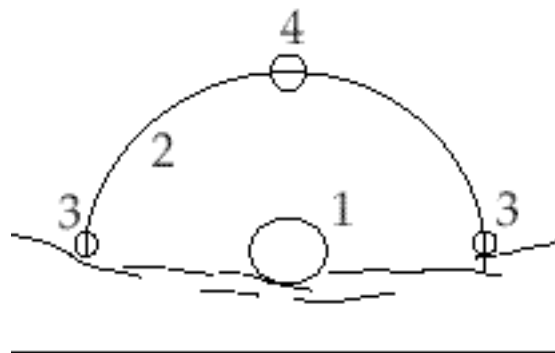
Vejrregler af denne art svigter nok oftere, end de rammer – og kan højst tilskrives en vis statistisk gyldighed. Så var der noget større træfsikkerhed i de korttidsprognoser, enhver øvet bonde kunne uddrage af himlens udseende. Han var fx velkendt med, hvad forskellige skyformationer lovede: *når solen går ned i en bæk (dvs. skybanke), så vil*

¹ Skyum.Mors.II.16.

² Læs videre i Feilb.II.55 f.

det regne dagen efter.³ Graahvide tynde Skyer i Striber over Himlen kaldtes “Arker”, gik de i Vindens Retning betød de intet, men var de paa tværs, saa væltede Arken, og gav Vand.⁴

Et andet himmelfænomen udløser hos en af Jysk Ordbogs meddelere fra Sydmors følgende vejrvarsel: *Dæ æ Gal ve æ Sul, vi fo skit Vejlo* (= der er galle ved solen; vi får skidt vejr); *saadan sagde man her paa Egnen for 50 Aar siden*. Oplysningen er givet som svar på spørgeliste G (udsendt 1955), så “50 år siden” vil sige: ca. 1900. Fænomenet, han tager varsel af, er en såkaldt bisol, dvs. den lysplet som kan vise sig til højre eller til venstre for solen (ofte begge steder), sjældnere lodret over og under solen – i nogle tilfælde med et rødt skær ind mod solen, el. en hale bort fra solen, i ydertilfælde som mere fremtrædende punkt i en ring (halo), der rækker hele vejen rundt om solen. Fænomenet skyldes sollysets refleksion i iskrystaller. Det er på vore breddegrader oftest knyttet til et lavtryk under opbygning, og derfor vil der i reglen ganske rigtigt følge blæsende eller regnfyldt vejr.⁵

Amatørfoto og skitse af bisole. Solen (1) hviler her på en skybanke; man ser tydeligt ringen, haloen (2) omkring solen; der er svagt lysende bisole (3) til venstre og højre (“bagved” og “foran” solen, jf. s. 50); i dette tilfælde er bisolen (4) lodret over solen den, der træder tydeligst frem.

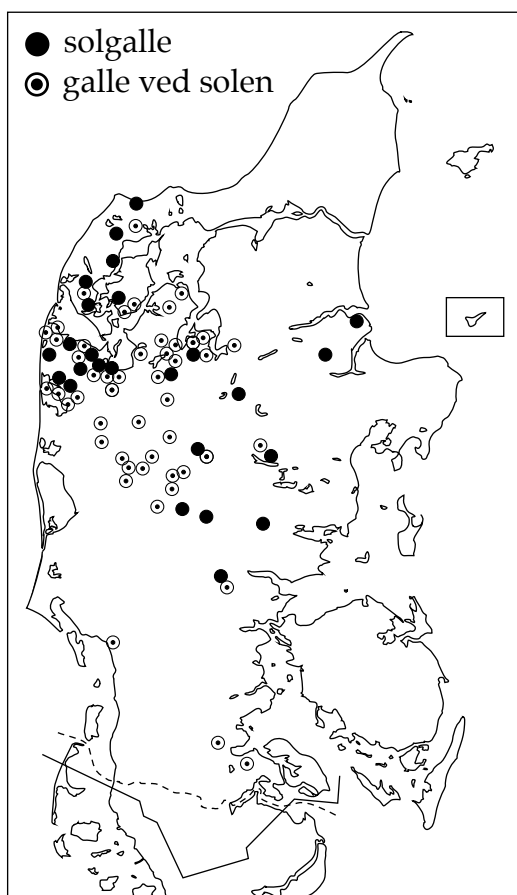
³ Optegnelse fra Give (JOSaml. top. 2313). Vejrréglen kendes også på rigsmål, men her med *bænk* fordrejet til *bæk* – formentlig under påvirkning af varianten, hvor solen går ned i en *sæk* og stiger op i en *bæk*.

⁴ Meddelelse fra Viborg-egnen (DFS 1906/46, top. 1771).

⁵ En detaljeret beskrivelse af fænomenet kan fx læses i Salmonsens.III.297.

2.

Mange andre meddelere – også i besvarelsen af den senere spørgeliste S (fra 1958) – er enige med ovennævnte kilde fra Mors: en bisol hed på deres dialekt en **galle** (eller præciserende: en **solgalle**) – og som man vil forstå ofte brugt i flertal: (sol)galler. Når vi kombinerer spør-

kort 1

gelistebesvarelsene med det (delvis ældre) materiale i Jysk Ordbogs seddelsamling, viser denne betegnelse sig massivt afhjemlet fra det nordvestlige Jylland (og er mere sporadisk kendt i dele af Midtjylland), jf. kort 1. Ordbogens ældste belæg på ordet er optegnelser ved K.J. Lyngby fra Salling og Holstebro-egnen i 1850-60erne.⁶

Men hvad er det så for et underligt ord – *galle*? Det er ikke det velkendte *galde*, vi kender fra *galdeblære* og *galdesaft*. For de to ord har forskellig form i de (germanske) sprog, hvor man har begge belagt: på oldislandsk hedder det første *galli*, det sidste *gall*; oldengelsk har *gealle* over for *gealla*; middelalder-tysk *galle* over for *galla*; etc.⁷ Det

galle, vi træffer i vejrvarsler, synes oprindeligt at være betegnelse for en sygdomsfremkaldt blære, svulst el. lign. (hos menneske, fjerkræ, hest), men ses allerede i de ovennævnte old- og middelaldersprog overført på forskellige former for beskadigelse eller uorden i naturen, fx en ufrugtbar plet i ageren, et smuldrende sted i klippegrund, og så netop: den misfarvning af himlen, vi kalder en bisol.⁸

Allerbedst rammer vi nok betydningen i (*sol*)*galle* ved at sige, at “der

⁶ NkS 812 kg fasc. 2 hhv. fasc. 6 (top. 1658 hhv. 2458).

⁷ For flere detaljer, se NSO.1053.

⁸ Jf. Grimm.IV,1.1187 ff.

er noget i vejen med solen”, den “er syg” i dag. Den sidste formulering er netop den, 5 meddelere i egnen syd for Århus bruger om det yder-tilfælde, hvor hele haloen er synlig (som på billedet side 44) eller der måske endda er flere ringe om solen: *solen er syg* (eller tilsvarende om månen).⁹

Når dialekttalende i nutiden bruger sådanne udtryk om solen, indebærer det naturligvis ikke, at de på primitiv vis opfatter solen som en levende organisme, der kan vise sygdomstegn. Allesammen bruger vi jo sproget, som vi har lært det; uden at gøre os tanker om, hvad de sproglige billeder egentlig udtrykker – af en længst forglemt omverdensforståelse; uden at forlange, at en velkendt betegnelse absolut skal være gennemskuelig, motiveret. Tænk bare på et ord som *gal* (= vanvittig, vred, forkert), hvor ingen af os skænker den oprindelige magiske forestilling en tanke, hvad enten vi (fra sprogvidenskaben) kender den eller ej.¹⁰

Kun ét eneste sted kan en jysk bonde – måske – være stødt på og have genkendt ordet *galle*, nemlig i veterinært fagsprog. Efter tysk mønster har danske dyrlæger nemlig i 1700- og 1800-tallet kaldt bestemte betændelser eller svulstdannelser på hestens ben henholdsvis *stengalle* og *vindgalle*.¹¹ Det er måske med sådanne betegnelser i baghovedet, at en meddeler sydvest for Lemvig mener at huske navnet på bisol som *sol-blære*, og at moderen (født 1866) til en meddeler på Varde-kanten skal have kaldt den *solvorte*.¹²

⁹ Jf. bl.a. følgende optegnelse ved Ella Jensen (top. 2142): *der kan være indtil 3 Ringe (omkring Solen); så er Solen syg; det er Tegn til Regn.* – Samme fænomen hedder langs kysten af Nordvendsyssel samt på Als, at der – med et indlånt nedertysk ord – er *en hov om solen* (hhv. månen)

¹⁰ Nemlig at der foreligger en forhekselse; *gal* hedder på gammeldansk *galen* og er egentlig tillægsform af verbet *gale* (= forgøre ved (sunget) trolddom, såkaldt *galder*). Jf. ODS.VI.600, 618 og 615.

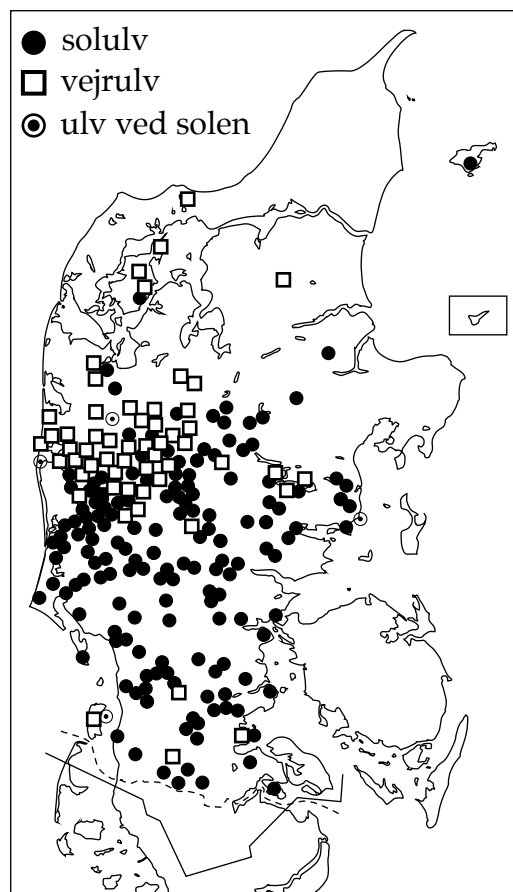
¹¹ Jf. ODS., henholdsvis VI.630 og XXVII.5.

¹² Samme forklaring kan næppe bruges på betegnelsen *solmærke*, optegnet 2 gange (omkr. 1860 af K.J. Lyngby, i 1930-erne af Anders Bjerrum) i det danske sprogs sydligste forpost, Fjolde. Disse optegnelser står helt alene, og selv om mange af Jysk Ordbogs meddelere ved besvarelsen af ovennævnte spørgelister har vedkendt sig ordet *sol(e)mærke*, viser det sig i alle tilfælde at dække den mere generelle, også fra rigsmålet kendte betydning (fx *efter alle solemærker at dømmes*); jf. ODS.XX.1359.

3.

Så vidt Nordvestjylland og en stump Østjylland; men hvad kalder man så bisolen i resten af Jylland? I et stort syd- og midtjysk område siger man, at der er en **solulv**, **vejrulv** eller blot en **ulv** ved solen (hvis der da ikke er flere af dem); jf. kort 2 (igen omfattende såvel spørgeliste-besvarelser som materiale fra ord-bogens seddelsamlinger). Det ældste jyske belæg (men ikke nærmere lokaliseret) er en meddelelse fra 1727 i tidsskriftet *Nye Tidender* om lærde og curieuse Sager.¹³ I nogle optegnelser ses ordet *ulv* i øvrigt fordrejet til *ugle* (pga. ligheder i den dialektale udtale) – akkurat som det er sket i talemåden *der er ugler i mosen*.¹⁴

På Herning-Ringkøbing-kanten (og sporadisk videre om) overlapper betegnelserne *solulv*, *vejrulv* og det tidligere nævnte (*sol*)*galle* hinanden, uden at jeg tør konkludere, at de repræsenterer ældre og yngre sproglag.¹⁵

kort 2

¹³ Jf. ODS.XX.1395: *Bie sole eller og som den gemene Mand i Jylland dem kalder Soel-Ulve*.

¹⁴ Jf. ODS.XXV.958 f. – Den sidste danske ulv blev for øvrigt skudt i 1813, men da var ulven forlængst flyttet fra realiteternes verden over i fiktionen.

¹⁵ (*Sol*)*galle* optræder sjældent i det ældre lag af kilder (før 1900) – og da i 2 ud af 3 tilfælde med en afvigende betydning (= regnbuestump), som jeg skal vende tilbage til senere. Betydningen “bisol” angives i en optegnelse ved P.K. Madsen vest for Holstebro (DFS 1883/132B, top. 2421); den afvigende betydning finder vi i to ældre optegnelser fra Hammerum herred (top. 2480) ved hhv. N. Hegelahr ca. 1810 (citeret i Molbech.153) og L.C.R. Frølund ca. 1870 (NkS 812 kg, fasc. 8). *Solulv* finder man belæg på tilbage til 1870-erne (i en optegnelse nordøst for Silkeborg i Krist.GFF.T.I.50), *vejrulv* endnu et par årtier før (nemlig i en optegnelse af K.J. Lyngby øst for Viborg (top. 1702), i NkS 812 kg, fasc. 1 – og så for øvrigt nord for ordets nuværende centrale udbredelsesområde, nemlig på Mors (top. 1412), i NkS 812 kg, fasc. 5).

Efterleddet *ulv* er jo – i modsætning til *-galle* – let genkendeligt; men hvad er det for forestillinger, der kan få folk til at kalde bisole for ulve? Redaktionen af Ordbog over det Danske Sprog har ikke været i tvivl om, at navnet afspejler hedenske myter, hvor “solen forfølges af ulve ell. opsluges af en ulv” (bd. XX, sp. 1395). Og øjensynlig skriver navnet sig virkelig langt tilbage – til den oldislandske eddadigtning, hvor der fortælles om et par ulve, *Skoll* og *Hati* (= forfølger og hader), der jager solen og undertiden bringer den i “ulveklemme”. På den anden side synes der ingen forbindelse til den eskatologiske ulv, som i Ragnarok skal æde solen op (og som snarere knytter til fænomenet solformørkelse).¹⁶

Denne forhistorie har naturligvis været totalt ukendt for 1700-talsjyden, som (ifølge note 9) anvendte betegnelsen *solulv*, men som ikke besad en dannet eftertids viden om den nordiske oldtid. For ham har navnet *solulv* været ligeså selvfølgelig – og umotiveret – som *solgalle* var det længere nordpå.

4.

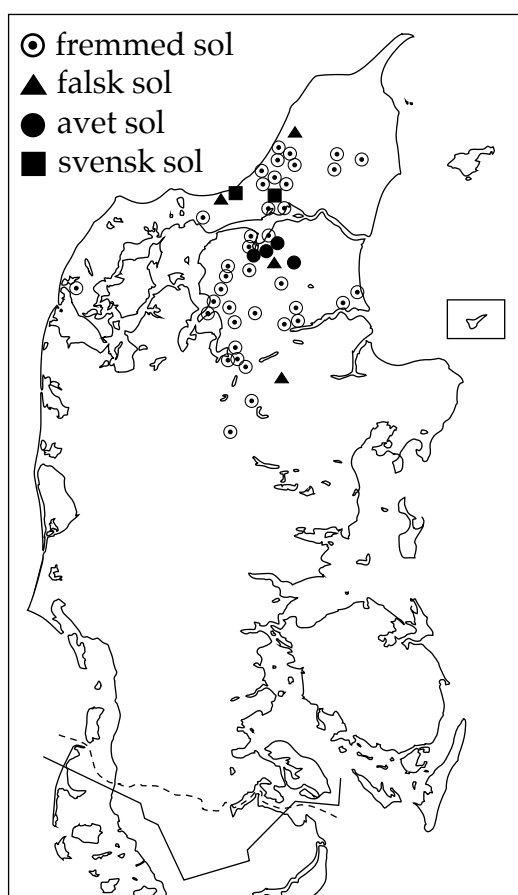
På kort 1–2 har der været så få belæg fra Nordøstjylland, at de snarest må tolkes som dialektfremmede betegnelser: hvis de personer, man har optegnet efter, virkelig har brugt sådanne ord, har de sandsynligvis overtaget dem efter en forælder vest- eller sydfra, eller de har selv hjembragt dem fra ophold i disse egne. De fleste kilder anvender nemlig helt andre udtryk om en bisol.

I det sydvestlige Vendsyssel (med Øster Hanherred), i Vesthimmerland samt i en kile ned over Viborg kaldes det en **fremmed sol** (eller i flertal: fremmede sole), med varianterne **falsk sol**, **avet sol** og **svensk sol** – alt sammen i betydningen “afvigende, sær, forkert” sol.¹⁷ Jf. kort 3.

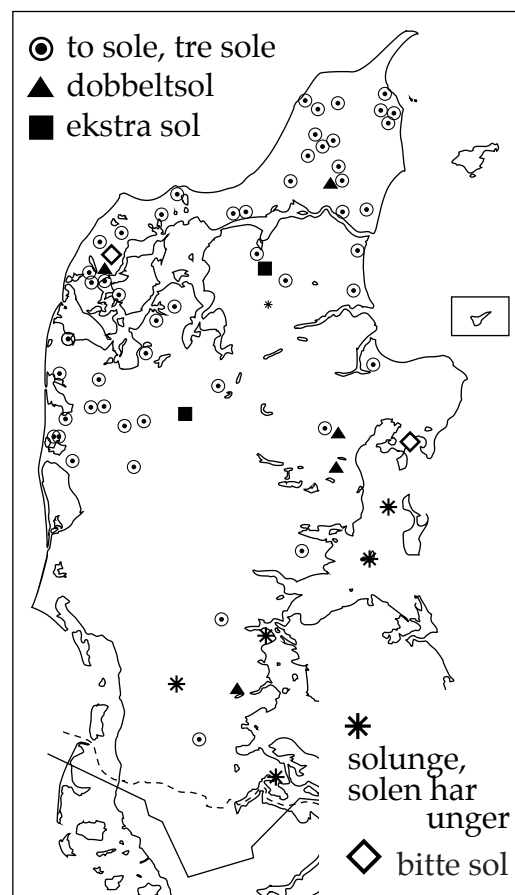
¹⁶ Jf. Handw.Aberglaub.IX,738 f.

¹⁷ Jf. en beslægtet brug i flg. optegnelse fra Silkeborgengen [i JOSaml., top. 2172]: “svensk sol” brugtes (i betydningen upålidelig) om sol, der nu og da kom til syne, men som ikke ville helt igennem til vedvarende solskin. – Også i andre forbindelser anvendes nationalitetsbetegnelser som *svensk*, *engelsk*, *tysk*, *polsk* overført om det afvigende, uventede; ligesom *engelsk* bruges *svensk* da (i hvert fald i Vendsyssel og Himmerland) med klart positiv signalværdi; jf. fx Espegaard.VO.V.147: ‘de’ æ ‘hij’lt ₁swænsk (= det er helt svensk), det er ganske udmærket.

I Nord- og Østvendsyssel, mere spredt også fra kilder i det øvrige Nordjylland, er optegnet udtrykket *der er to sole* (eller *tre sole*) *på himlen i dag* – med varianter som *solen er dobbelt* el. *der er en ekstra sol oppe*. En spøgende variant, belagt fra Tunø, Endelave og sporadisk i Sønderjylland, er udtrykket, at *solen har unger*, eller at der ses en *solunge*; og samme billede må ligge bag navnet en *bitte sol*, meddelt et par steder fra Mols og Thy. Jf. kort 4.

kort 3

kort 4

Alle de her nævnte udtryk er først og fremmest belagt i besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgelister. Kun fra Vendsyssel er betegnelsen *to/tre sole* optegnet i forrige århundrede¹⁸; i Nordvestjylland og den midt-vestjyske kyststribe antages den af flere meddelere for at være yngre end *solgalle*, *solulv* eller *vejrulv*. Også ud fra en semantisk betragtning virker udtrykkene i dette afsnit yngre: de genkalder ikke ældgamle forestillinger om solen som “syg” eller “klemte af ulve”, men karakteriserer den blot som “anderledes”, “fordoblet” etc. Det stærkeste argu-

¹⁸ N.C. Christensen i 1857 (NkS 812 kg⁴, fasc. 9).

ment for deres unge alder er imidlertid, at disse udtryk nok bruges, når man tager bestik af vejret, men aldrig – sådan som *solgalle*, *solulv* og *vejrlv* – er optegnet i vejrregler med ægte almuepræg. Og herved tænker jeg på vejrregler med et detaljeret indhold og udtrykt i et personificerende billedsprog.

Fx siges det gentagne gange i kildematerialet, at *solgaller*, *solulve* eller *vejrlve* først er virkelig dårlige varsler, når de optræder parvis (på begge sider af solen). Men så prosaisk lyder en vejrregel ikke i almuenes formulering; en meddeler syd for Herning husker den sådan: *Når solen har en tjener både foran og bagved, er der intet godt i vente.*

Mange steder i kildematerialet hedder det også, at en (enkelt) *solgalle*, *solulv* eller *vejrlv* foran og efter solen på dennes bane ikke varsler samme slags vejr. Står bisolen foran – og det vil i de hyppige tilfælde, hvor man har set den mod solnedgang, sige: nord for solen –, så antages den i almindelighed at varsle blæst; står den bagved solen, mod syd, da varsler den normalt regn – og det er formentlig derfor, en meddeler syd for Holstebro husker førstnævnte bisol under navnet “ven”. Men vejrreglens gamle form er ifølge en meddeler fra Thyborøn denne: *det er en ærlig karl, der viser vej; det er en skarn* (dvs. en skarnsknægt), *der følger efter.*¹⁹ Syd for Ringkøbing fjord husker en anden meddeler den halve regel i følgende form: *de er en rask tjener, der er o for ved* (= foran) *sin herre*; den raske tjener er naturligvis et billede på stormvejr.²⁰

5.

Bisole dannes helt andre steder på himlen end regnbuer; sidstnævnte har jo deres (usete) centrum i nøjagtigt modsat retning af solen.²¹ Alligevel kan de to fænomener godt minde om hinanden: en bisol kan have lige en anelse af regnbuens farvespektrum; og hvis kun en lille del af

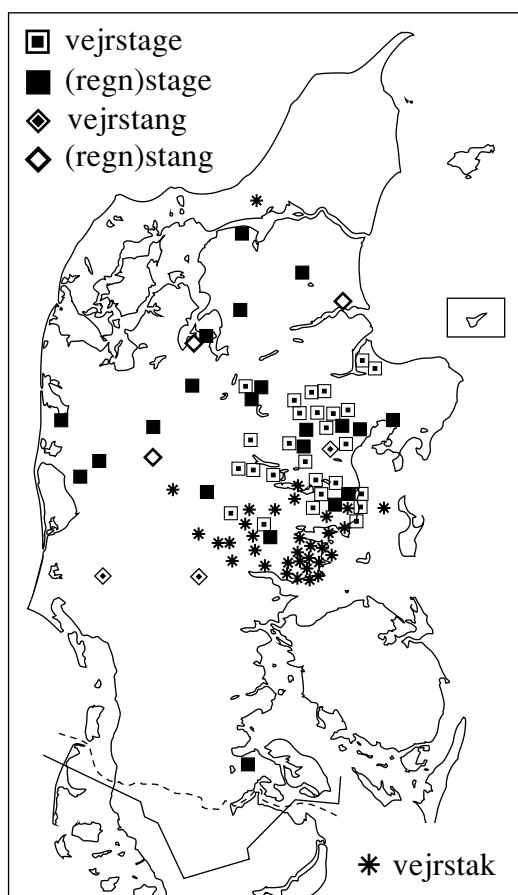
¹⁹ Samme ordlyd har reglen hos en meddeler på Vardekanten – og en smule anderledes er den optegnet næsten et århundrede forinden i Krist.GFF.VI.272.

²⁰ I ganske få (overvejende ældre kilder) optræder *solulve* og *vejrlve* i, hvad jeg indledningsvis kaldte langtidsprognoser. Jf. Krist.GFF.T.I.50, Kristr.JF.V.365, HPHansen.Dagbog.VII.1.

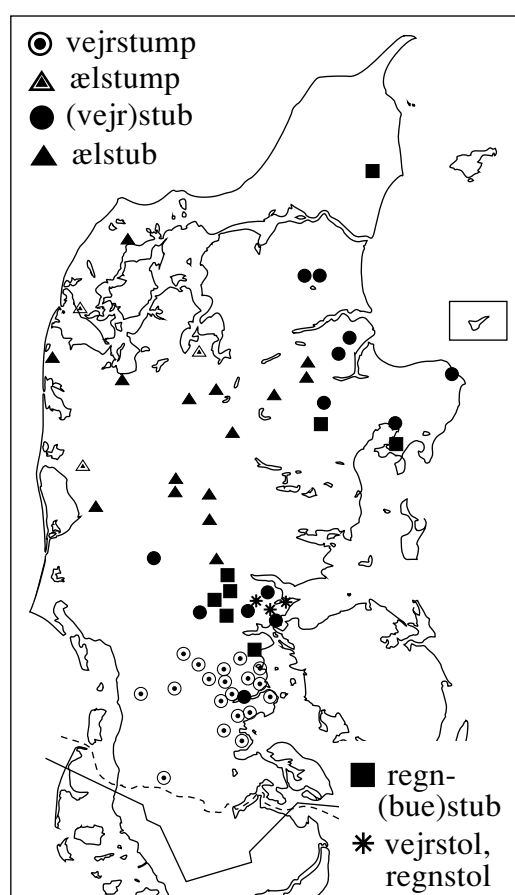
²¹ Igen henviser jeg til udførlig beskrivelse i Salmonsens.XIX.1031 f.

regnbuen er synlig (da oftest i horisonten), kan stumpen formmæssigt nærme sig en bisol²²; endelig – og måske vigtigst – optræder bisole og regnbuestumper tit samtidig, og de varsler traditionelt samme blæsende eller regnfulde vejr.²³

Det kan derfor ikke undre, at de dialektale betegnelser for de to fænomener udviser lighedspunkter – og vist også i enkelte kilder blandes sammen. For at belyse dette forhold vil jeg et øjeblik vende opmærksomheden mod de jyske navne på regnbuestumper, atter belyst ved svarene på ovennævnte spørgelister samt ordbogens seddelsamlinger.

kort 5

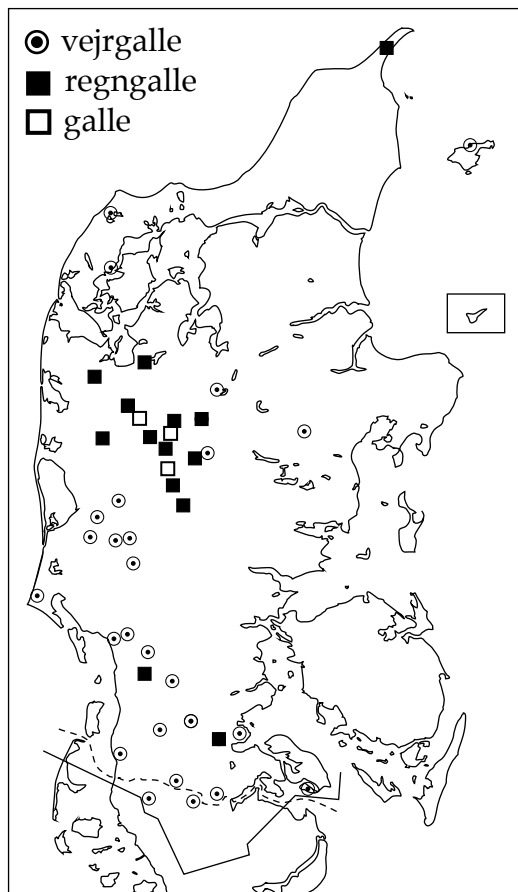
kort 6

Som det fremgår af kort 5-6, har en regnbuestump i det meste af Østjylland navne, som ender på *-stage* eller *-stump* – eller dialektale

²² Ligheden formuleres den anden vej rundt i Skautrup.H.I.102: *der kan være en vejruly ved hver side af den (dvs. solen), det kan snart se ud ligesom en bitte stump af en regnbue.*

²³ Se fx Krist.GFF.T.I.175 og JOSaml. (top. 3061).

synonymer hertil: *-stang* hhv. *-stub*. Forståeligt nok, da et lille, næsten lodret stykke regnbue i horisonten vel ofte minder om netop disse ting – eller om en *stak* (hvilket ord anvendes flittigt i Sydøstjylland, fx i sammensætningen *tørvestak*).²⁴ Ordenes forled er *regn-*, *æl-* (= byge-) eller *vejr-* (i dette ords ældre betydning: vind, luftstrøm²⁵) og siger altså klart, hvad det er for et vejr, regnbuestumperne varsler. På ganske

kort 7

samme måde, som bisolen i det mellemste Vestjylland hed *vejrulv*, om end det hyppigste forled i forbindelse med dén var *sol-* (jf. kort 1-2).

De østjyske navne for en regnbuestump er, som kortene viser, også spredt optegnet i det mellemste Vestjylland. Men ellers er det andre betegnelser, der møder os i vest og syd – og vel at mærke betegnelser, der bringer bisolens navne i erindring. I det vestlige Sønderjylland og i Sydvestjylland anvendes ordet **vejrgalle** om en regnbuestump; og i egnen mellem Herning og Struer betegnes den i en række kilder som **regngalle**. Jf. kort 7.²⁶ Ordet *galle* ses her brugt langt uden for det nordvestjyske område, hvor man (iflg. kort 1) siger *solgalle*.

Det er fristende at forestille sig, at man engang har kunnet kalde begge de beslægtede fænomener (bisol og regnbuestump) for en *galle*,

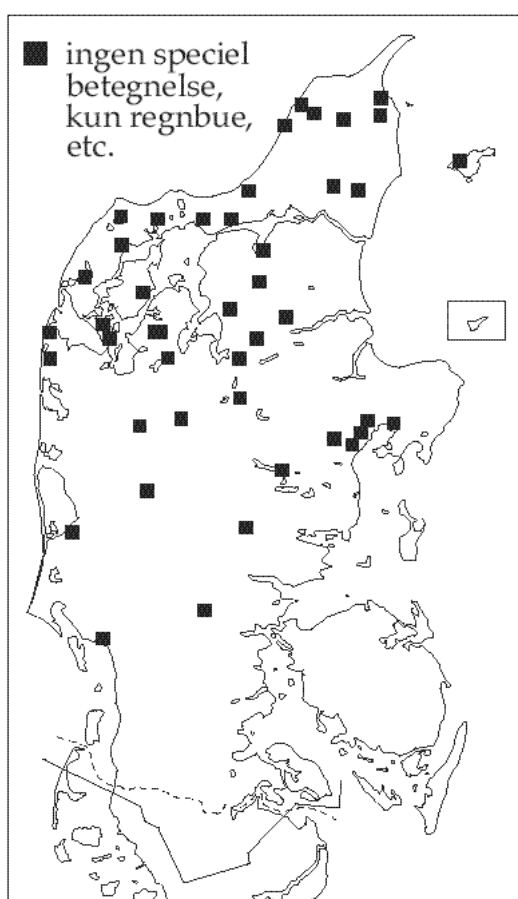
²⁴ Hvorimod efterleddet *-stol*, optegnet spredt på Fredericia-kanten, må være en forvrængning af det mere gængse *-stub* sammesteds. Jeg ser i denne sammenhæng bort fra optegnelser med sjældnere efterled som *-stok*, *-støtte*, *-stabbe*.

²⁵ Jf. ODS.XXVI.876 ff. Det er også i denne betydning, at vi *trækker vejret* (så vi får luft).

²⁶ Men kun i tre kilder *galle* alene, nemlig de to nævnt i note 14 samt Feilb.I.417 (fra Esbjerg-kanten); når det usammensatte *galle* er langt hyppigere optegnet i betydningen "bisol", skyldes det vel, at konteksten her bidrager til identifikationen (i forbindelser som *en galle ved solen*).

men også – hvis man fik brug for dét – skelne mellem dem vha. forskellige forled, fx *solgalle* over for *vejrgalle*. Denne form for underkategorisering ligger jo bag næsten alle sammensatte substantiver på dansk.²⁷

Men vi ved også, at differentieringen, som ligger indbygget i sammensætningens forled, med tiden kan fortone sig: hvem opfatter i dag et *tørklæde* som et stykke klæde til (oprindeligt) at tørre sig med? – det usammensatte *klæde* bruges næsten ikke mere, og den indholdsmæssige forbindelse er brudt til (det yderligere sammensatte) *lomme-tørklæde*; så ordet *tørklæde* vil den moderne sprogbruger opfatte som et almindeligt usammensat ord.

kort 8

Tilsvarende måske med sammensætninger som *solgalle* og *vejrgalle*, i takt med at konkurrerende gloser dukkede op: navne for bisole med efterleddet *-ulv*, navne for regnbuestumper med efterleddene *-stage*, *-stump* etc. Under denne synsvinkel kan det muligvis også forklares, hvordan ordet *vejrgalle*, som i Vestsønderjylland betyder regnbuestump (i modsætning til *solulv* = bisol), ifølge to ældre kilder fra det sydøstlige Sønderjylland og 3 meddelere fra samme egn²⁸ hævdes at være navnet på – en bisol! (uden at vi så har klarhed over, hvad man dér kalder en regnbuestump).

Lad mig til allersidst gøre opmærksom på, at nordjyderne slet ikke synes at have haft nogen fast beteg-

²⁷ Jf. AaHansen.MD.II.304 ff.

²⁸ De ældre kilder er Marcus Lorenzen (DFS 1928/5, VI) og Th. Kaufmann (JOMs. 30.4), begge fra Felsted sydøst for Åbenrå. De 3 meddelere stammer hhv. fra egnen lige nord for Åbenrå, fra Sundeved og fra det sydlige Als.

nelse for en regnbuestump. De allerfleste nordjyske meddelere svarer – i modsætning til deres kolleger længere mod syd – enten at de ikke kender noget særligt navn (jf. kort 8), eller de forsøger sig med en omskrivning (*en stump, en ende, et stykke af en regnbue*). Skal dette ses i sammenhæng med, at de stedlige betegnelser for en bisol (på kort 3-4) synes ret unge? Har nordjyder fra gammel tid set anderledes let hen over bisole og regnbuestumper, end resten af jyderne gjorde?²⁹

Kilder

- DFS = Dansk Folkemindesamling, Kbh.
 Espegaard.VO. = Arne Espegaard: Vendsysselsk Ordbog. I-V. 1972-1986.
 Feilb. = H.F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål. I-IV. 1886-1914.
 Grimm. = Jacob Grimm und Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch. 1854-1971.
 Handw.Aberglaub. = E. Hoffmann-Krayer und Hanns Bächtold-Stäubli: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens. I-X. 1927-1942.
 HPHansen.Dagbog. = H.P. Hansen: Dagbogsoptegnelser. I-XII. JOMs. 199-210.
 JOSaml. = Jysk Ordbogs seddelsamlinger.
 JOMs. = Jysk Ordbogs manuskriptsamling.
 Krist.GFF. = Evald Tang Kristensen: Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv. I-VI + Tillægsbind I-VI. 1891-1905.
 Krist.JF. = Evald Tang Kristensen: Jyske Folkeminder. I-XIII. 1871-1897.
 Molbech. = C. Molbech: Dansk Dialect-Lexikon. 1841.
 NkS = Ny Kongelig Samling (håndskriftsamling i Det Kongelige Bibliotek, Kbh.)
 NSO. = The New Shorter Oxford English Dictionary. I-II (men med fortsat paginering). 1993.
 ODS. = Ordbog over det Danske Sprog. I-XXVIII. 1919-56.
 Salmonsens. = Salmonsens Konversationsleksikon. 2. udg. I-XXVI. 1915-1930.
 Skyum.Mors. = A.C. Skyum: Morsingmålets Ordforråd. I-II. 1951-54.
 AaHans.MD. = Aage Hansen: Moderne Dansk. I-III. 1967.

²⁹ Af tidsmæssige grunde har jeg desværre ikke kunnet indhente materiale fra Institut fra Dansk Dialektforskning (Kbh. Univ.) vedrørende tilsvarende terminologi fra Øerne; men det fremgår af Molb.533 og 645 f., at i hvert fald en del af betegnelserne i denne artikel kan genfindes vest for Lillebælt.

Windet met opragte finger och eed ...¹

Anmeldelse ved Inger Schoonderbeek

Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense (Odense Universitetsforlag). 1999. 713 sider + bilag på CD-rom.

Det var en kold, grå morgen i januar 1656. På Orre Mark tæt ved Varde-vejen finder nogen et lig, et lig af en kvinde.

Senere på Skast herredsting forklarer synsmændene, hvad de så der på marken; de vidner at "*hendes hoved var fra hendes gube [?] ... og ved kallen [?] af hendes højre ben var kødet afædt*".² Ved siden af kvinden lå "*en kæp, en pose og en liden sort lerpotte ... så de synes, at hun havde været en gammel fattig kvinde, som havde omgået (= vanderet om) og bedt om sit brød*" (Appel: 394).³

Denne lille, lidt grusomme historie er en af de mange begivenheder, der foregik i Skast herred (ved Esbjerg) i 1600-tallet, og som beskrives i bogen *Tinget, magten og æren*. For nøje at kunne beskrive 'livet i alle dets facetter' i det sydvestjyske samfund benytter forfatteren Hans Henrik Appel sig af et meget stort kildemateriale. Hovedparten af det er tingbøgerne fra Skast herred, der findes overleveret fra 1636.⁴

Bogens første to kapitler er præget af, at der er tale om en doktorafhandling. I disse kapitler får læseren bl.a. en grundig gennemgang af

¹ Vidnede med oprakte fingre og ed. På denne måde starter gengivelsen af et vidneudsagn i Skast herreds tingbog.

² Betydningen af ordene *gube* og *kallen* forklares senere i anmeldelsen.

³ Citater der stammer fra kildematerialet, har forfatteren oversat til moderne dansk.

⁴ Tingbøgerne omfatter 43 bind (samt fragmenter af 7 øvrige bind); af dem er kun fem bind udgivet (ved Landbohøistorsk Selskab); det øvrige materiale (både tingbøgerne, men også kirkebøger, kirkeregnskaber, godsarkiver, osv.) har forfatteren læst i originalmanuskript (jf. Appel: 48f.).

teorier om mikrohistoriske analyser og sociale processer. Formålet med undersøgelsen er, at forfatteren ved hjælp af en meget grundig gennemgang og analyse af enkelte (social-, rets- eller personshistoriske) begivenheder i et lokalsamfund, søger at nå frem til et overblik over centrale sammenhænge og mekanismer i dette samfund. I efterfølgende kapitler dykker forfatteren ned i og beskriver disse enkelte begivenheder i Skast herred. Mange af disse kapitler er meget spændende at læse og giver et godt indblik i samfundet, som det så ud i det 17. århundrede. I løbet af århundredet blander statsmagten sig i stigende grad i lokalsamfundets styre (fx ved at ensrette og skærpe lovgivningen, der i 1683 samles i Danske Lov). Hermed ændres også livsvilkårene og magtforholdene i herredet.

Kapitel 3 giver et overblik over de datidige ejerforhold i Skast herred, og her introduceres læseren for herredets sociale lagdeling. De to vigtigste grupper i samfundets produktionsapparat (hovederhvervet i Skast herred var landbrug) var godsejerne og fæstebønderne. Arv og giftermål kunne bidrage til at øge et gods' arealer og de dertil hørende fæstegårde. Det var først og fremmest fæstebonden, der repræsenterede arbejdskraften på godset.

Forholdet mellem godsejer og fæstebonde var præget af gensidig afhængighed. Mens godsejeren skulle værne om sin fæstebonde, fx ved at forsvare ham i en retssag, skulle fæstebonden bidrage med hovearbejde - med bl.a. at pløje og tilså godsets marker, samt at deltage i høstarbejdet. Forholdet mellem parterne kan dog langt fra betegnes som ligeværdigt. Hvis en fæstebonde ikke levede op til sine forpligtelser, kunne godsejeren sætte ham fra fæstegården. Det skete dog kun i sjældne tilfælde, da godsejeren jo trods alt havde brug for fæstebondens arbejdskraft. Fæstebonden havde imidlertid ret til at opsige sin fæste, og hvis flere fæstebønder opsagde deres fæste samtidigt, kunne de presse godsejeren til at få bedre vilkår. Denne opsigelsesret, der gav fæstebonden en lille smule selvstændighed og mulighed for at flytte fra sognet, blev senere med statsmagtens indblanding begrænset, og hermed blev godsejerens magt øget yderligere.

For at fæstegården kunne fungere optimalt, var det meget vigtigt, at ægtefællerne stod sammen og arbejdede som et hold. Manden var ofte ude at arbejde på hovedgården, mens kvinden ordnede opgaverne derhjemme. I tingbøgerne får vi en del at vide om mandens arbejdsop-

gaver. Derimod indeholder de ikke meget om kvindens funktioner i husholdningen, andet end at hun skulle føde børn. Der skrives dog lidt om hendes forpligtelser i forbindelse med en skilsmisssag fra 1699 mellem Niels Chrestensen fra Torup og Maren Chrestensdatter i Brøndum. Maren *“lå i løsagtig og letfærdig levned med”* rytteren Peder Mønsterskriver og forsømte helt at sørge for sin mand, dvs. at *“malke, rygte, brygge og bage og gøre al kvindegerning”* for husbonden (Appel: 158f.). Når tingbogen i andre sager fx beretter om kvinder der arbejder i marken, høster eller vogter kreaturer, er det snarere tjenestepiger eller døtre end gifte kvinder. I øvrigt indeholder tingbogen ofte sager, som handler om kvinder der er kommet i miskredit på grund af utroskab, skænderier, trolddom osv.

Hvis ægtefællerne ikke levede op til deres ægteskabelige forpligtelser, fx på grund af utroskab, sygdom eller barnløshed, kunne man blive skilt. Således sender Jon Hansen fra Rørkær to budbringere til sin kommende hustru Appelone Jensdatter i Gesing. Efter 13 års trolovelse og præstens foreløbige accept vil hun stadig ikke gifte sig med ham, og Jon er efterhånden blevet lidt utålmodig. Men så indrømmer Appelone, at hun allerede i begyndelsen af deres trolovelse har lidt af pigepokker⁵, og at hun derfor *“ikke var så dannet udi hendes helbred og livs sundhed, at hun var dygtig ... at begive sig i ægteskab med nogen mands person”*. Efter denne tilståelse og et par andre tingsvidner, der bidrog til, at trolovelsen kunne ophæves, var Jon igen blevet en fri mand (Appel: 154).

Andre alvorlige sager i 1600-tallets Skast herred drejer sig om ærekrænkelser. Nogle skældsord kunne ikke rigtig sætte sindene i kog, mens andre betød meget for den udskældte persons rygte. Og et godt ry var vigtigt i fællesskabet. Da Bramminge-præsten overfaldt skriveren fra Gørding herred ved begravelsen af Sneum-præstens barn, hørte adskillige tingsvidner, at præsten udskældte skriveren for at være *“en tyv, en skælm, en æsel, en børnhytter, en skabhals, en hundsfot, en bæst, en beffel [?]”*⁶ (Appel: 526). Da skriveren på Skast herredsting skal indføre disse ord i tingbogen, studser han over ordene ‘skælm’ og ‘tyv’, og spørger om vidnerne nu har hørt rigtigt. Sådanne skældsord,

⁵ Det er i dag umuligt at vide, hvad der menes med pokker, men da Appelone i forvejen sad med “et faderløst barn”, drejer det sig her muligvis om syfilis (Appel: 154; jf. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. XVII. 601).

⁶ Betydningen af ordet *beffel* forklares senere i anmeldelsen.

samt fx ‘troldpak’, ‘heks’, blev brugt mod personer, der var anklaget for meget alvorlige forbrydelser som tyveri og trolddom. Sådanne forbrydelser blev i 1600-tallet hårdt straffet - i nogle tilfælde med døden!

I en anden sag blev et skældsord opfattet *for* bogstaveligt. Peder Jensen og Use Sørensen har tidligere været uvenner.⁷ Da de igen støder sammen på en mark ved Novrup og begynder at skubbe til hinanden og skælde hinanden ud, skal Peder have sagt: “*din skandso (= møgso⁸), og din skandsæk og din øg*”. Use skriger tilbage: “*Skam eder, I ser vel, at jeg ikke er en øg*”. Skænderiet fortsætter lidt endnu (Appel: 526 f.). Ofte nøjes herredsskriveren dog med en karakteristik af de brugte skældsord som fx “*med flere utilbørlige (usømmelige, u(be)kvæms-, onde) ord imellem parterne var*” (Appel: 525 ff.).

I nogle tilfælde kan man som læser stå i fare for at miste overblikket og gå glip af ‘den røde tråd’ i bogen, når forfatteren går alt for meget i detaljer. Men hvert kapitel bliver afsluttet med en kortfattet og velskrevet sammenfatning, som hjælper læseren på det rette spor igen.

Forfatterens konklusion er, at statsmagten på mange områder i løbet af århundredet får stigende indflydelse især på selve tinget, hvor menigmand førte sin sag, anklagede sit herskab for dårlige vilkår, sin kone for utroskab, sin nabo for ærekrænkelser osv. Med enevælden (1660) og Danske Lov bliver lovgivningen og procedurerne på tinget strammet op. Spillereglerne på tinget bliver mere og mere komplicerede, og mens menigmand tidligere selv førte sin sag, har han fremover brug for herskabets prokuratorer. Sagsomkostningerne stiger tilsyneladende voldsomt, og den almindelige beboer i Skast herred bruger fra nu af kun i yderste tilfælde tinget, typisk i sager om alvorlige ærekrænkelser. Rettens personer er efter 1660 lovkyndige, der bliver hentet uden for herredet, og tingdagen er ikke længere et helt så lokalt anliggende som tidligere, da det var ugens samlingspunkt for herredets frie mænd (jf. Appel: 650).

Nogle af ordene i de bragte citater har Hans Henrik Appel ikke kunnet afklare betydningen af, eller også har tingbogens gotiske skrift været så vanskeligt at læse, at ordets form er usikker. I disse tilfælde sætter

⁷ Use Sørensen er Søren Andersens hustru og en af kvinderne i Grimstrup sogn, der blev betragtet som “skændgejt” (Appel: 530).

⁸ Skænd- betyder egentlig skændsel. (Ordbog over det danske Sprog).

han '[?]' bag ordet, se fx ordene *gube*, *kallen* og *beffel* i de ovenfor bragte citater.

Ordet *gube* optræder i historien i starten af denne anmeldelse. Synsmændene konstaterede ved fundet af et lig af en gammel fattig kvinde bl.a. "*at hendes hoved var fra hendes gube[?]*" (Appel: 394). *Gube* finder vi i Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog og Christian Molbech: Dansk Glossarium (eller Ordbog over forældede danske Ord).⁹ Ordet betyder her 'nakke', 'hals' eller (hos Kalkar) 'strubehoved'. Molbech har fundet ordet hos Peder Hegelund, der også er en af Jysk Ordbogs kilder og stammer fra Ribe! Han skriver i *Susanna og Calumnia* (1579): "Straks bødlens sværd havde skilt deres gube, lod hand opstikke (= anbringe på stage) deres hoveder og strube" (Molbech: 307, min overs.). Den fattige kvindes hoved og krop er altså adskilte. Ordets oprindelse er uvis. Ordbog over det danske Sprog (ODS)¹⁰ har under **gubbe** (= gammel mand) det gammeldanske *gube* 'hals', 'strube', og nævner *guf*, der i jysk har samme betydning. *Guf* er jysk for 'mund', og optræder fx i talemåden: "*de æ löw'n i di gåf*" (= du er en løgnhals) (Darum, Feilberg).¹¹

Synsmændene konstaterede også, at "*ved kallen[?] af hendes højre ben var kødet afædt ...*" (Appel: 394). Ordet *kallen* finder vi hos Feilberg og i ODS under opslagsordet *kalv*. Ordet er velkendt i jysk i betydningen 'læg'.

Præsten fra Bramminge anvendte skældsordet "*din beffel [?]*". Dette ord kræver større efterforskning. 1600-tallets retskrivning var meget varieret. Der fandtes ikke som i dag en statslig autoriseret retskrivningsordbog, og retskrivningen i især håndskrevne tekster kunne være forskellig fra genre til genre og fra skriver til skriver. Selv en og samme skriver kunne snart skrive et ord på en måde, og snart på en anden. Forfatteren i *Tinget*, magten og æren gengiver tekstdele fra Skast herreds tingbog på moderne dansk, og derfor går vi desværre glip af, hvordan ordene rent faktisk er skrevet i tingbogen. Ordet *beffel* optræder i tingbogen fra 1654. Den gang kunne *ff(u)* bruges svarende til moderne dansk *v*, fx i *haffue* 'have', *breffuit* 'brevet'. Det andet *e* i

⁹ Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700). 1881-1885. C. Molbech: Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13de til det 16de Aarhundrede. 1857.

¹⁰ Ordbog over det danske Sprog. 1919 ff.

¹¹ H.F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål. 1886-1914.

beffel kan være en støttevokal, der ofte blev sat ind i lignende ord, fx *sigell* ‘segl’, *nøgel* ‘nøgle’, *auelskarl* ‘avlskarl’, *løgen* ‘løgn’ osv.¹² Læses *beffel* som *bevl*, kan denne form afspejle en udtale *bæw’l*, der igen er en sydjysk udtale af ordet *bøvl*, bl.a. med betydningen ‘rodehoved’.

Måske hørte ordene hjemme i den vestjyske dialekt, der sandsynligvis har været herredsskriverens modersmål, og som muligvis har påvirket ham i hans arbejde som skriver?¹³

For at man kan holde styr på de mange Niels Jensener, Jens Nielsener, Maren Nielsdatters osv., kan man benytte et navnerregister bag i bogen. Bogen burde også have indeholdt et register over juridiske termer og andre fagudtryk, der optræder i tingbøgerne og det øvrige kildemateriale, og som umiddelbart er svære at forstå.

Bogen er med sine 713 sider en ordentlig ‘moppedreng’. Men man behøver ikke nødvendigvis at læse den fra ende til anden. Opdelingen i de enkelte kapitler giver mulighed for at læse om netop det, man er interesseret i.

Alt i alt giver bogen et godt indblik i livet og dets vilkår i en ‘fjern’ provins i 1600-tallets Danmark.

¹² Eksemplerne er fra Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie II*: 183. 1968 (1. tryk 1947), og fra Skast herreds tingbog 1637, og Københavns birks tingbog 1685. Tekster fra tingbøgerne er en del af en tekstbase, der danner tekstgrundlaget for mit ph.d.-projekt om dansk i nogle herreds- og rettertingsdomme fra 1600-tallet.

¹³ Jf. fx Boel Bøggild-Andersen: “En vestjysk herredsskriver og hans baggrund” i *Ord & Sag* 2. 1982. 23 ff.

Har man virkelig sagt sådan?

I Jyllands-Postens søndagsudgave findes en populær spalte "Sproget", hvor redaktør Hans Jacob Nielsen besvarer spørgsmål fra bladets læsere om alskens sære ord og udtryk. Når det drejer sig om jysk, lader han i almindelighed spørgsmålet gå videre til Jysk Ordbog:

Karribesjagt?

For ca. 25 år siden anvendte man i Sønderjylland udtrykket *at gå på karribesjagt*, når unge mænd var på udkig efter piger. Hvad betyder "karribes"?

Svar:

I vore samlinger er ordet kun afhjemlet fra Als. I årene fra 1948 til 1962 bragte Jyske Tidende en række småfortællinger på alsisk dialekt forfattet af Hans Alsinger, et pseudonym for Hans Harboe, der var født 1899 i Asserballe sogn på Sydals. I en af småfortællingerne (den 4. 11. 1956) hedder det: "*Å e søn lo i e sæing. Han ho sælfølle væt o e karribes javt e hile nat*" (= Og sønnen lå i sengen (midt på dagen). Han havde selvfølgelig været på karribesjagten hele natten). Det forklares ikke nærmere, hvad det er for en jagt, så man må antage, at forfatteren har ment, at ordet i al fald var kendt af alsingerne.

Ordet er siden blevet efterspurgt på Als af dialektologer fra Institut for Dansk Dialektforskning, der har optegnet det i 1972 i Kegsnæs sogn i formen *ka¹ribəs₁jawt* (altså med tryk på ordets anden stavelse). At være *o ka¹ribəs₁jawt* betyder her at være "ude og se på damer, ude på sjov, helst lidt intimt". Og denne betydning passer jo fint med citatet ovenfor og også med den betydning, din spørger har opgivet.

Men hvad kommer ordet af? Det har vi ikke noget sikkert svar på. Hans Harboe var i en årrække også meddeler til Jysk Ordbog og har besvaret en række af vore spørgelister. På en af disse har vi i 1956 efterlyst betegnelser for "en lus", og her svarer Harboe: "*Karribesse i e Hoa*" (= karribesser i håret). At være på karribes-jagt har vel oprindeligt betydet at være på lusejagt og er derpå spøgende blevet overført til at bruges om pigejagt.

INTERESSEREDE KAN GRATIS
REKVIRERE ORD & SAG 19,
SÅ LÆNGE OPLAG HAVES.

HENVENDELSE TIL:
INSTITUT FOR JYSK SPROG-
OG KULTURFORSKNING
NIELS JUELS GADE 84, 8200 ÅRHUS N
tlf. 8942 1913 – fax 8942 1912
e-mail: jyskl@hum.au.dk